

Feminizam, trans prava i ljevica u Srbiji i Hrvatskoj

Šturm, Luka

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:128819>

Rights / Prava: [Attribution 3.0 Unported](#)/[Imenovanje 3.0](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-10**



Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)



Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za sociologiju

Diplomski rad:

Feminizam, trans prava i ljevica u Srbiji i Hrvatskoj

Mentorica: dr. sc. Branka Galić

Student: Luka Šturm

Zagreb, rujan 2023.

Sadržaj

1. Uvod.....	3
2. Povijest sukoba unutar zapadnog feminizma.....	4
3. Trans-isključujući feminizam u Srbiji i Hrvatskoj	17
3.1. Pokušaji marksističke kritike transrodnosti.....	17
3.2 Vidljivost i utjecaj trans-isključujućih feministkinja.....	31
4. Zaključak	33
5. Sažetak.....	35
6. Abstract.....	36
7. Literatura	37

1. Uvod

Posljednjih godina u feminističkim, LGBTIQ+ i ljevičarskim¹ krugovima u Srbiji i Hrvatskoj odvija se sukob često nazivan trans debatom. Uslijed jačanja borbe za vidljivost i prava trans² osoba, kako u zapadnim društvima, tako i u dvije spomenute zemlje, došlo je do jačanja negativnih reakcija i otpora, u prvom redu od strane konzervativnih aktera i pokreta. Na određeni način ponavljaju se povijesne epizode iz borbi za prava žena te gejeva i lezbijki tokom 20. stoljeća, a tu paralelu dodatno naglašava itekako očita sličnost između korištenih parola i argumentacije. Ovaj put LGBTIQ+ zajednica zatečena je činjenicom da dio transfobnih³ napada, posebno usmjerenih na trans žene, dolazi od strane organizacija i aktivistkinja koje se i sami deklariraju kao pripadnice seksualnih manjina ili sudionice feminističke borbe za prava žena. Drugim riječima, LGBTIQ+ i feministička zajednica upravo proživljavaju unutrašnji razdor i sukobe kojima iscrpljuju vlastite resurse prethodno dominantno upregnute u borbu protiv konzervativnih aktera, desničarskog i obiteljskog nasilja te za poboljšanje društvenog položaja žena i seksualnih manjina.

Nastavak rada pružit će pregled početaka sukoba i nekih daljnjih događaja koji su uslijedili u narednim desetljećima unutar lezbijske i šire feminističke zajednice pojedinih zapadnih zemalja. Ovaj period važan je jer se njegove epizode smještaju u red općih mjesta, dok su tadašnji argumenti i metode borbe, kao i prostori sukobljavanja (poput isključivo ženskih prostora), umnogome oblikovali polemike koje se odvijaju danas. Prikaz povijesti presijecat će se sa prikazom teorijskih radova feministkinja koje su razmatrale sam sukob ili su pak poput Judith Butler mimo njega, ne dotičući ga se direktno, ponudile značajne i utjecajne analize koncepata spola i roda, čija tumačenja i danas zauzimaju ključno mjesto u sukobu.

Rad će se zatim fokusirati na sukob koji se odvija u feminističkoj i LGBTIQ+ zajednici Srbije i Hrvatske, na događaje koji su doprinijeli njegovoj eskalaciji uz donošenje prikaza znanstvenih radova, teorijskih tekstova i ostalih istupa koji su ga obilježili.

¹ Pod pojmom ljevice podrazumijevamo organizacije i pojedince koje iskazuju kritiku kapitalizma.

² Transrodnost je „krovni pojam za sve osobe čiji je rodni identitet drugačiji od spola koji im je dodijeljen pri rođenju“, dok je cis(rodnost) pojam koji označava „osobe čiji spol dodijeljen pri rođenju odgovara njihovom rodnom identitetu“ (kolekTIRV, bez dat.).

³ Transfobija označava „niz negativnih stavova, osjećaja i/ili postupaka prema transrodnim osobama. Može uključivati strah, mržnju, odbojnost, nelagodu i nasilje koje se osjeća i izražava prema transrodnim osobama ili osobama koje se ne uklapaju u stereotipna rodna očekivanja“ (kolekTIRV, bez dat.).

Feministkinje spomenutih zemalja godinama su međusobno umrežene, često surađujući i reagirajući na iste probleme i konkretne situacije, što je došlo do izražaja i u sukobu oko trans prava, putem pisama podrške i kritika koje su potpisivale organizacije i aktivistkinje iz obje zemlje. U sklopu ovoga dijela naglasak će biti na odnosu obaju strana prema kritici kapitalizma u kontekstu odnosa prema transrodnim osobama, odnosno, ispitat će se hipoteza prema kojoj je trans-isključujuća strana svojim tumačenjima historijskog materijalizma dosljednija u kritici kapitalizma u odnosu na trans-uključujuće feministkinje. Također će biti ispitana hipoteza prema kojoj trans isključujuće, „rodno-kritične“ feministkinje svojim tumačenjima roda i spola dijele pozicije konzervativnih aktera koji istovremeno napadaju prava žena i seksualnih manjina. Dotaknut ćemo se naposljetku i pitanja vidljivosti te prevlasti unutar same feminističke zajednice, odnosno, hipoteze da su u javnim sferama Srbije i Hrvatske trans-isključujuće feministkinje vidljivije u odnosu na trans-uključujuće feministkinje te da prvospomenuta skupina čini dominantnu struju u okviru feminističkog pokreta. Zaključak će potom ponuditi sintezu rasprave i argumenata, uz razmatranje daljnjeg toka sukoba.

2. Povijest sukoba unutar zapadnog feminizma

Iako se feministkinje u Srbiji i Hrvatskoj u prethodnom stoljeću nisu otvorenije sukobljavale oko pitanja prava trans osoba, treba istaknuti kako ti sukobi unutar feminističkih i LGBTIQ+ krugova u nekim zemljama sežu u nešto dalju prošlost, kao primjerice u Sjedinjenim Američkim Državama 1970-ih, za vrijeme trajanja drugog vala feminizma, što će detaljnije biti izloženo u nastavku rada.

Janice Raymond svojom knjigom „*The Transsexual Empire: The Making of the She-Male*” (1994), objavljenom 1979. godine, postala je jedna od najupamćenijih i najutjecajnijih transfobnih radikalnih feministkinja, a mnoge tvrdnje koje je tada iznijela kolaju i danas pri pokušajima da se trans ženama ospori mjesto u feminizmu.

„Silovanje je, naravno, maskulina povreda tjelesne autonomije. Svi transseksualci siluju ženska tijela reduciranjem prave ženske forme na artefakt, vršenjem aproprijacije tog tijela za sebe. Nadalje, transseksualno konstruirana lezbijska feministkinja također vrši povredu ženske seksualnosti i duha. Silovanje, iako je obično vršeno korištenjem sile, može još biti izvršeno obmanom. U slučaju transseksualno konstruirane lezbijske feministkinje

znakovito je da je on često u mogućnosti ostvariti pristup i dominantnu poziciju unutar ženskih prostora iz razloga što žene ne znaju da je on transseksualac, a on to jednostavno ne napominje.” (Raymond, 1994: 103-104).

Uz referiranje muškom osobnom zamjenicom na trans žene lezbijske orijentacije (eng. *misgendering*), ovaj citat će u narednim desetljećima, a posebno posljednjih godina, još nebrojeno puta biti ponovljen od strane trans isključujućih radikalnih feministkinja, bilo kao izvorna metafora, bilo u novom, doslovnom značenju pojma silovanja šireći sumnju i predrasudu o trans ženama koje u ženske prostore ulaze upravo s tom namjerom, što primjećuje i feministkinja Patricia Elliot (2010:24). Djelo Janice Raymond vrvi pokušajima negiranja autentičnosti transrodnosti pa i samog prava na postojanje trans osoba povezujući ga sa zločinom silovanja, no kao što ističu sociologinja Sally Hines (2017: 147) i Stone (2014), ono nije bilo primarni izvor netolerancije prema trans ženama u feminističkoj zajednici. Ipak, valja naglasiti: „Knjiga Raymond nije „izumila” anti-transseksualne predrasude, ali je dovela do njihovog opravdavanja i perpetuiranja više nego ijedna druga knjiga ikada napisana.” (Riddell, 1996: 131 prema Hines, 2017: 147).

Kao što je već ranije spomenuto, u središtu sukoba nalazi se spor oko temelja patrijarhalnog ugnjetavanja žena: je li to spol ili rod? Kakav je međuodnos ta dva koncepta? Jesu li oni međusobno isključujući? Od vremena drugog vala feminizma i ostvarenog napretka u pogledu zakonske zaštite prava žena i LGBTIQ+ osoba u zapadnim društvima donekle je poljuljano široko uvriježeno shvaćanje spola kao temelja patrijarhalnog ugnjetavanja, posebno unutar aktivističkih kolektiva i akademske zajednice. Jedna od najzaslužnijih za takav razvoj stvari svakako je filozofkinja i feministkinja Judith Butler.

Jedan od prvih zabilježenih pokušaja isključivanja trans osoba iz feminističkih kolektiva vezan je za diskografsku kuću „Olivia Records” sa sjedištem u Los Angelesu koju su osnovala i vodile lezbijske feministkinje. One su 1974. zaposlile trans ženu Sandy Stone kao inženjerku zvuka. Sve članice kolektiva živjele su zajedno u istim kućama, u kojima ulaz muškarcima nije bio dozvoljen, no to ih nije spriječilo da prihvate Sandy Stone, naprosto jer su na nju gledale kao na ravnopravnu ženu. Usprkos prijetećim pismima i pokušajima nasilnog prekida koncerata od strane naoružanih lezbijskih separatistkinja, diskografska kuća ostala je čvrsto stajati uz Stone, pomogavši joj čak u plaćanju troškova medicinskog zahvata afirmacije roda/spola. Stone je naposljetku ipak napustila kolektiv osjetivši da izljevni transfobne mržnje postaju preveliki teret za funkcioniranje diskografske kuće, iako je i danas

uvjereni da glasovi mržnje nisu predstavljali većinu unutar ženske zajednice (po povratku Stone u kalifornijski grad Santa Cruz, samo dvije od 50 članica tamošnje ženske zajednice glasale su protiv njezinog prava na pristup ženskim prostorima) (Moore, 2023).

Treba napomenuti da nisu sve lezbijske separatistkinje ujedno i trans-isključujuće, što ističe i sama Stone u kontekstu ženske zajednice u Santa Cruzu koja ju je odlučila prihvatiti (Drucker, 2018). Lezbijski separatizam je privremena taktika ili pak životna praksa popularizirana 1970-ih godina uslijed drugog vala feminizma. Mnoge lezbijske separatistkinje su, slično kao članice „Olivia Records” kolektiva, živjele zajedno te odvojeno od heteroseksualne zajednice, čijim bi pripadnicima eventualno bile dozvoljene povremene posjete (Kershaw, 2009).

Radikalni se feminizam javlja 1960-ih i ranih 1970-ih godina. Stoga nije rijetka pojava da se teze radikalnih feministkinja povezuju s drugim valom feminizma kao takvim. Kao temelj svih neravnopravnosti njegove pristalice vide biološke razlike među muškarcima i ženama, tj. hijerarhiju uspostavljenu na tim osnovama. Od socijalističkih feministkinja razlikuje ih što klasne razlike ne drže presudnima za opstojnost patrijarhata, a za razliku od liberalnih feministkinja ne smatraju da je promjena moguća putem postupnih reformi postojećeg poretka. Koncept samoodređenja u središtu je radikalnofeminističke borbe, uz naglasak na problematiku vezanu za pravo na abortus, razvod, silovanje, pornografiju, menstruaciju, rađanje, obiteljsko nasilje, seksualno obrazovanje itd. (Zaharijević, 2011: 140-141). U tom kontekstu nastaje i lezbijski separatizam kao jedan od najmanje dvaju pravaca radikalnog feminizma (uz pacifističko-antimilitaristički), ujedno i „najradikalniji, a stoga možda i najkonsekventniji oblik radikalnog feminizma” (Zaharijević, 2011: 146).

Svijet muzike ponovno je postao poprište isključivanja trans žena iz redova lezbijske zajednice 1991. godine kada je Michigan Womyn's Music Festival, tada najveći ženski godišnji događaj na svijetu (Serano, 2007), donio odluku da trans lezbijki Nancy Jean Burkholder uskrati pravo pristupa. Ona je potom u svom odgovoru producenticama festivala istaknula da provođenje transfobne politike zavisi od arbitrarnosti i „osjećaja nelagode”, za koji smatra da je isti poput osjećaja koji karakteriziraju rasizam i homofobiju. Navodi da mnoge posjetiteljice festivala nisu podržale takvo pravilo, koje za razliku od politike prema muškarcima nije bilo eksplicitno navedeno. Burkholder zbog svega spomenutog vidi trans žene kao lakmus test za „opresivne elemente feminističke i lezbijske zajednice” koji sudjeluju

u patrijarhalnim praksama i obrascima ponašanja protiv kojih se i same bore (Burkholder, 1991).

Vodstvo festivala svojom trans-isključujućom politikom u određenoj mjeri doprinijelo je sukobu u samoj zajednici trans aktivistkinja 1994. koje su prosvjedovale radi njezinog ukidanja. Nekoliko trans žena koje su do tada prošle medicinski zahvat afirmacije spola zauzelo je stav da bi njihovom podskupu ulaz trebao biti dozvoljen, dok bi se trans žene bez iskustva zahvata trebale pomiriti s politikom festivala. Emi Koyama upozorava kako je takva pozicija zapravo rasistička i klasistička, ponajprije jer se u njoj odražava duboko nerazumijevanje za trans žene koje nemaju financijska sredstva dostatna za pristupanje operaciji afirmacije spola, također imajući u vidu činjenicu da su ne-bijele žene češće u lošijem socioekonomskom položaju. U ovoj poziciji Koyama (2006) također prepoznaje neosviještenost o ostalim oblicima/sistemima diskriminacije, odnosno, podcjenjivanje njihove ozbiljnosti i kompleksnosti: isključivanje trans žena ima rasističke implikacije već samim time što signalizira shvaćanje prema kojem sve žene imaju ista iskustva ugnjetavanja i diskriminacije. Stoga nimalo ne čudi što su SAD-u 1970-ih crne lezbijke, diskriminirane prema više osnova, bile manje sklone separatizmu nego bijelkinje, smatrajući da bi njihova borba bila nepotpuna i neodrživa u slučaju napuštanja solidarnosti s naprednim crnim muškarcima (Combahee River Collective, 1977).

Ovaj uvid značajan je i u kontekstu sukoba oko isključivanja trans osoba (u konkretnom slučaju trans žena) koje, slično crnim lezbijkama, kako ističe Koyama (2006), u pitanje dovode ideju o univerzalnosti ženskih iskustava te podsjećaju da su sistemi i odnosi ugnjetavanja zapravo mnogo kompleksniji i zamršeniji od tumačenja koja nude bijele lezbijke srednje klase. Osim što se ovim primjerom podcrtava značaj doprinosa trans feminizma široj feminističkoj teoriji, on sugerira da trans žene ne predstavljaju prijetnju fizičkoj sigurnosti cis feministkinja već političku prijetnju identitetima izgrađenima na bioesencijalističkim shvaćanjima rodne dihotomije (Koyama, 2006). Trans osobe, drugim riječima, dovode u pitanje široko rasprostranjeno bioesencijalističko tumačenje spola kao stabilnog izvorišta roda (Elliot, 2010: 21).

Elliott (2010: 26) nadu pronalazi u feministkinjama trećeg vala. „Kroz rad Butler i ostalih, poststrukturalizam nudi alate nužne za preispitivanje pitanja spola, roda, seksualnosti i otjelovljenja, alate koji također pružaju alternativne perspektive o životima trans osoba. Rana i tekuća nastojanja Butler (1999, 1993, 2004) kojima potkopava dominantne oblike identiteta

ne uključuju diskreditaciju žena kao subjekata, kao ni negiranje naše subordinacije, niti odbacivanje koncepta agencije, kao što neke feministkinje strahuju. Poststrukturalističke feministkinje ne poriču vrijednost velikog dijela feminističke teorije i prakse utemeljene na kategorijama identiteta. No propitujući načine konceptualiziranja spola, roda, tijela i seksualnosti, osporavaju i kritiziraju srednjostrujaške konstrukcije tih koncepata kao predodređene (bilo putem prirode ili kulture) i nepromjenjive. Iz ove perspektive, „kritička genealogija naturalizacije spola i tijela” (Butler 1990: 147) ostaje centralni politički zadatak ako ćemo kritizirati regulatorne norme i prakse koje ograničavaju naše aktivnosti i identitete. To je politički zadatak kojeg mnoge ne-trans feministkinje dijele sa queer i trans ljudima. Vjerujem da to može biti učinjeno bez idealiziranja najmanje normativnih identiteta, s obzirom da je brisanje druga strana idealizacije, kao što Viviane Namaste (2000: 1. poglavlje) ističe u svojoj kritici Butler. Također može biti učinjeno bez omalovažavanja identiteta koji su više normativni, poput straight ili queer ženskosti.” (Elliot, 2010: 27)

Judith Butler (1999: 4) na prvim stranicama svojeg djela *Gender Trouble* primjećuje kako unutar feminističke zajednice nedostaje složnost oko kategorije žene. Naslanjajući se na Foucaulta, Butler upozorava feminizam da su žene kao njegov subjekt zapravo producirane i ograničavane od strane struktura moći preko kojih se potom traži ostvarivanje emancipacije (Butler, 1999:5).

„U suštini, zakon producira te potom prikriva ideju „subjekta pred zakonom” kako bi se pozvao na tu diskurzivnu formaciju kao naturaliziranu temeljnu premisu koja naknadno legitimizira regulatornu hegemoniju zakona.” (Butler, 1999: 5)

Butler (1999: 7, 19-20) također ističe pogrešnost razdvajanja femininosti od etnije, rase i klase kao konstitutivnih dijelova identiteta, držeći da žene koje vide kategoriju „žene” kao normativnu i isključujuću, tj. jedinstvenu, zatvaraju oči pred mnogostrukosti kulturnih, društvenih i političkih sjecišta na kojima se konstruira mnoštvo „žena”. Dotiče se razlike između spola i roda koja pravi raskol unutar samog subjekta feminizma. Ta je podjela, prema Butler, prvotno trebalo poslužiti kako bi se napravila distanca u odnosu na spol, njegovu biološku datost i nepromjenjivost. S druge strane, rod kao kulturni konstrukt nije statičan te nema izvorište u spolu. Ovako uspostavljenom distinkcijom između spola i roda narušeno je jedinstvo samog subjekta feminizma, žene. (Butler, 1999: 9-10)

Butler u konačnici smatra kako uvriježena podjela “uloga” između spola i roda nema previše smisla, jer je i sam koncept spola također kulturno konstruiran. Preciznije, Butler

(1999) tvrdi da je rod diskurzivno sredstvo kojim se konstruira ideja o spolu i njegovoj prirodnosti. Spol je, dakle, zamišljen kao pred-diskurzivna činjenica koja „prethodi kulturi, politički neutralna površina na kojoj djeluje kultura” (Butler, 1999: 11).

Koyama (2006) zahvaća i dublju, konceptualnu razinu diskriminacije trans osoba s obzirom na položaj u razgraničenom polju patrijarhalnih rodnih odnosa: činjenica da se egzistencija trans osoba preljeva preko granica uspostavljenih uzduž bioesencijalističkog shvaćanja muškarca i žene samo upućuje na neodrživost tako uspostavljenog režima odnosa. Politike gay identiteta po istom se obrascu osjećaju ugroženima do strane biseksualnih i panseksualnih politika, a crni nacionalizam postojanjem osoba koje smatra da potiču iz miješanih rasa. Iz perspektive zajednice pogođene diskriminatornim tretmanom “granične kontrole”, situacija izgleda slično onoj koju prolaze narodi čiji su pripadnici nastanjeni u dvije neovisne države, zbog čega često imaju otežano kretanje preko strogo kontroliranih državnih granica, što je metafora za kojom posežu Gloria Anzaldúa (1987) i Koyama (2006).

U kontekstu rubnih identiteta i dominantne slike o međuodnosu spola i roda, Butler (1999: 23-24) je razmotrila utjecaj kulturne matrice, koja rodni identitet čini razumljivim na način da istovremeno osporava samo postojanje određenih tipova identiteta. Osporavani tipovi identiteta u pravilu su oni za koje se smatra da njihov rod ne proizlazi iz spola, kao i oni identiteti čije “prakse strasti” ne proizlaze bilo iz roda ili spola. Stoga svi osporavani identiteti koji izlaze izvan granica normativnih okvira, oni koji se doimaju „nerazumljivima”, bivaju prema dominantnim heteropatrijarhalnim shvaćanjima prezreni kao „podbačaji u razvoju”, smješteni na onu stranu logike. Ipak, Butler u izdržljivosti osporavanih identiteta vidi potrebu za preispitivanjem te vrste „razumljivosti”, zagovarajući uspostavljanje „suparničkih i subverzivnih matrica” unutar samih pojmova vladajuće kulturne matrice (Butler, 1999: 24).

„Ako postoji ijedan pozitivni normativni zadatak u *Gender Trouble*, onda je to inzistiranje na proširenju ovog legitimiteta prema tijelima koja su smatrana za lažna, nestvarna i nerazumljiva.” (Butler, 1999: xiii)

Butler je u novije vrijeme priznala kako problemi trans osoba nisu u dovoljno mjeri bili u njezinom fokusu dok je pisala prvo izdanje *Gender Trouble*. U jednom intervjuu dodatno pojašnjava vlastitu poziciju o rodu koju je dio trans osoba protumačilo kao nazivanje fiktivnim njihovo poimanje roda. Baš kao u gore navedenom citatu, naglašava težnju za većim slobodama, životom bez diskriminacije i nasilja. Poput mnogih trans feministkinja, smatra da medicinski zahvati koje trans osobe odabiru nisu oblik nasilja i sakaćenja, kako ih

nazivaju transfobne feministkinje, ističući da bi se takva karakterizacija trebala pripisati upravo praksama discipliniranja trans žena i negiranja njihove tjelesnosti (Butler, 2015).

Koyama (2006) zadržava skepsu prema korisnosti edukacije trans-isključujućih pripadnica ženske zajednice, smatrajući kako njihov stav ne proizlazi iz možebitnog manjka relevantnih informacija, nego primarno iz „nedostatka feminističke suosjećajnosti, savjesti i principa”. Sociologinja Becki Ross (prema Elliot, 2010: 26) također ne dijeli optimizam po pitanju izgleda, ali ipak vjeruje kako unatoč tome ne treba niti posustajati u raskrinkavanju i osporavanju argumenata trans-isključujućih dijelova feminističke zajednice.

Biološke razlike između muškaraca i žena često su transfobima ishodište pri konstruiranju tvrdnji o neautentičnosti transrodnosti, bilo onima unutar šire feminističke zajednice ili izvan nje. U tom smislu se trans osobe, a posebno trans žene, tretira kao dio mizogine zavjere putem koje muškarci pokušavaju zaobići i izigrati granice isključivo ženskih prostora (najčešće se navodi primjer ženskih zahoda, nešto rjeđe i sigurne kuće za žene žrtve obiteljskog nasilja). Na taj način, tvrde, silovatelji imaju lakši pristup potencijalnim žrtvama, ili su same trans žene generalno etiketirane kao silovateljke (uz uobičajeni *misgendering* targetirane trans zajednice). Tu je zapravo riječ o biološkom esencijalizmu/determinizmu prema kojemu je dominantna pozicija muškaraca u patrijarhatu određena biološkim, odnosno, genetskim faktorima (Oxford Reference), zanemarujući utjecaj socijetalnih i kulturnih faktora. Tako dio feministkinja tvrdi da rod i spol nije moguće promijeniti, čime brišu postojanje interspolnih i nebinarnih osoba, dok u odnosu prema transrodnim osobama iste posežu za biološkim esencijalizmom u pokušajima negiranja mogućnosti uspješne tranzicije iz spola i roda pripisanih pri rođenju (The Trans Language Primer). Feministkinje koje podržavaju ovo stajalište same sebe najčešće nazivaju „rodno-kritičnima” (eng. *gender-critical feminists/feminism*), stavljajući tako u prvi plan vlastitu kritiku koncepta roda, u namjeri da svojoj poziciji osiguraju veću dozu legitimnosti i prihvaćanja (u široj javnosti i društvu, ali i među ostalim feministkinjama) nego što bi to bilo moguće ako bi poput svojih neistomišljenica i neistomišljenika naglasak stavljale na negativan te u pravilu diskriminatoran stav prema trans osobama kojeg rodno-kritične feministkinje primarno zauzimaju, kako to pojašnjava Bakić (2020) uočavajući sličnost s taktikama koje u Hrvatskoj proteklih godina često koristi konzervativni aktivizam. Ovaj rad će, između ostaloga, u nastavku prikazati zašto je spomenuta pozicija neodrživa, odnosno, objasniti zašto je kritičarke opravdano prozivaju za površnost i neutemeljenost njezinih temeljnih argumenata.

Nakon već spomenute trans-isključujuće radikalne feministkinju Janice Raymond, valja izdvojiti radikalne feministkinje koje su zauzimale ili još uvijek zauzimaju dijametralno suprotno stajalište. Ovakvo shvaćanje spola, prema kojem se rod u potpunosti poklapa sa spolom pripisanim pri rođenju, ignorira ili u potpunosti negira postojanje interspolnih i nebinarnih osoba, kao što negira i utjecaj kulture i društvenih faktora na formiranje roda.

Andrea Dworkin, radikalna feministkinja koja se za vrijeme trajanja drugog vala feminizma posebno istaknula problematiziranjem pornografije i obiteljskog nasilja nad ženama, za svojeg je života izražavala protivljenje biološkom esencijalizmu/determinizmu, eksplicitno zauzimajući uključiv stav prema trans osobama. Dworkin (1974: 174) je koncepte muškarca i žene smatrala kulturnim konstruktima koji u biti ponižavaju one kojima su nametnuti. „Očito je da smo multispolna vrsta čija se seksualnost širi duž ogromnog fluidnog kontinuuma na kojem elementi zvani muško i žensko nisu izolirani” (Dworkin, 1974: 183). Prema Dworkin (1974: 186) operacija promjene spola je izvanredna mjera na koju trans osobe imaju pravo, a njezino provođenje treba bit osigurano od strane zajednice.

Židovsko porijeklo Andree Dworkin te kolektivna trauma Holokausta također su utjecali na njezino suprotstavljanje biologističkim argumentima o patrijarhalnoj opresiji nad ženama, o čemu je i sama pisala (Dworkin, 1978) (ovu poveznicu dodatno čini relevantnom činjenica da je Hitlerov nacistički režim također vršio progone i nad samim trans osobama, što je posljednjih godina zadobilo povećanu pažnju povjesničara, ali i njemačkog pravosuđa (Marhofer, 2023)). Na jednom je lezbijskom panelu održanom 1977. godine u New Yorku, prema vlastitim riječima, bila verbalno napadnuta nakon što je užasnuta izlaganjem o muškarcima i ženama kao različitim vrstama/rasama te o potrebi eliminacije muške vrste kao jedinom načinu iskorjenjivanja muškog nasilja nad ženama ustala protiv biološkog determinizma i na njemu baziranog ženskog supremacizma, o čemu je pisala u tekstu znakovitog naslova *Biological Superiority: The World's Most Dangerous and Deadly Idea* (Dworkin, 1978). Drugim riječima, pojedine lezbijske separatistkinje su, umjesto potpunog odbacivanja glavne ideje pristalice patrijarhata, da su nejednakosti među muškarcima i ženama biološki utemeljene, odlučile samu ideju jednostavno okrenuti u drugom smjeru te uspostaviti vlastiti opresivni poredak s obrnuto raspodijeljenim rodnim ulogama.

Catharine A. MacKinnon također je jedna od značajnijih radikalnih feministkinja, posebno angažirana u borbi za prava žrtava silovanja u ratu, koja pruža podršku trans zajednici. Ovo je znakovito i zbog ranije spomenute taktike etiketiranja trans žena kao

potencijalnih silovateljki cis žena (žene kojima je taj rod pripisan još pri rođenju). Tako je u svom nedavnom tekstu/izlaganju na simpoziju *Meeting the Moment: Legal Frameworks for Feminist Futures* održanom na Sveučilištu Yale u ožujku 2023. godine, u vrijeme trajanja novog vala transfobije, MacKinnon ustvrdila da su ono što trans-isključujuće feministkinje nazivaju na biološkom spolu utemeljenim zakonskim pravima žena zapravo prava oslonjena na borbi protiv uvjerenja, stereotipa i praksi za koje muški zagovaratelji smatraju da su biološki utemeljene (u slučaju zakonodavstva u Sjedinjenim Američkim Državama) (MacKinnon, 2023a). „Žene nisu ugnjetavane našim tijelima - našim hormonima, kromosomima, vaginama, grudima, jajnicima. Na dno rodne hijerarhije smještene smo mizoginim značenjima koja društva s muškom dominacijom kreiraju i projiciraju na nas, pripisuju nam, koje se prema mojoj analizi usredotočuju na žensku seksualnost.” (MacKinnon, 2023a: 91)

Borba protiv prostitucije/seksualnog rada jedna od glavnih borbi radikalnog feminizma. Pristalice tog pravca drže da je to jedan od oblika patrijarhalnog nasilja nad ženama. MacKinnon prepoznaje da su podržavanje trans osoba i protivljenje prostituciji prema mnogima dvije inkompatibilne pozicije. Smatra da dio odgovornosti što mnoge borkinje i borci za trans prava danas podržavaju i prostituciju, koju oni sami nazivaju seksualnim radom, leži upravo na trans-isključujućim feministkinjama, koje potom same instrumentaliziraju pozitivan stav pojedinih trans osoba prema prostituciji/seksualnom radu pokušavajući prokazati trans osobe kao u pravilu mizogine. Nadalje, tvrdi kako sukob između anti-trans i anti-prostitucijske strane te pro-trans i pro-prostitucijske strane proizlazi iz činjenice kako obje propuštaju uvidjeti implikacije vlastitih analiza, tj. da je borba protiv prostitucije konzistentna s borbom za prava trans osoba. „Kada bi se ovim pitanjima pristupilo racionalno, bio bi to kraj ovoga sukoba.” (MacKinnon, 2023a: 95)

Da su aktivisti za prava trans osoba, trans feministkinje posljednjih desetljeća itekako doprinosile teorijskom korpusu feminizma, usprkos istovremenim pokušajima trans-isključujuće manjine da im ospori mjesto i ulogu u pokretu protiv patrijarhalnog poretka, spomenuta radikalna feministkinja priznaje u svom izlaganju *Exploring Transgender Law and Politics* (MacKinnon, 2023b). „Po prvi puta u više od trideset godina, ima smisla da preispitam što znači feminizam. Trans osobe rasvjetljavaju spol i rod na nove, pronicljive načine.” (MacKinnon, 2023b) Naglasak stavlja na pitanja koja se tiču uzroka opresije žena, smatrajući da pitanje „Što je žena?” odmaže u političkoj borbi za oslobođenje žena (MacKinnon, 2023b). „ (...) tko je ugnjetavan kao žena, na način koji je karakterističan za

ugnjatavanje žena?” (MacKinnon, 2023b) Ukoliko bi biološke karakteristike bile uzrok patrijarhalnog ugnjatavanja žena, upozorava, to bi u krajnjem slučaju značilo da nije moguće dovesti u pitanje samu mušku moć kao takvu, već isključivo njezine razmjere. Neravnopravnu distribuciju moći čine mogućom pripisana stereotipna uvjerenja, ne same biološke razlike, a upravo to feministički pokret i žensku borbu definira kao politički pokret (MacKinnon, 2023b).

Catharine A. MacKinnon u ovom tekstu osvrće se i na utjecajnu feministkinju i filozofkinju Judith Butler. Ona upućuje kritiku njezinim uvidima vezanima za „spolne uloge”, napominjući da „do slobode ne možemo doći krivim tumačenjima” (MacKinnon, 2023b). Pod tim MacKinnon cilja na ono što naziva „krađom” feminističke analize „spolnih uloga” koje su zatim od strane postmodernizma „rebrandirane” kao „performans”. Dodaje kako socijalni karakter roda ne znači da ga je zbog toga moguće okarakterizirati kao nestvarnog. Međutim, činjenica da je riječ o društvenom konstrukt također ne smije navesti na pomisao da njegova promjena zbog toga može postati lakša, navodeći kako su se u bližoj prošlosti ljudi čak pokazali mnogo sposobnijima u pogledu mijenjanja prirode i vremenskih uvjeta (MacKinnon, 2023b).

Proteklih desetljeća u akademskoj zajednici došlo je do formiranja trans studija, interdisciplinarnog polja koje je omogućilo da se o specifičnostima vezanima za iskustva i pitanja trans osoba progovori iz perspektive pripadnika same trans zajednice. Kako navodi i Drucker (2018), jedan od ključnih momenata u njihovom nastanku bio je esej *The Empire Strikes Back: A Posttranssexual Manifesto* autorice Sandy Stone (2014), ranije spomenute trans žene iz lezbijskog kolektiva diskografske kuće „Olivia Records”. Originalno objavljen 1987. godine esej je, kao što to i sam naslov sugerira, ustvari odgovor na optužbe upućene od strane Janice Raymond (1994) u *The Transsexual Empire: The Making of the She-Male*.

Sukob između trans-isključujućih feministkinja i trans osoba te njihovih saveznica u novom tisućljeću djelomično „migrira” na on-line društvene mreže i forume. Takav razvoj svakako je doprinio većoj vidljivosti sukoba u mainstream medijima i široj javnosti, na što će ukazati i neki primjeri u nastavku teksta. Brisanje jasnih granica te prelijevanja debate iz on-line sfere u tradicionalne medije od proteklog desetljeća postaju česta pojava. Primjerice, australska književnica Germaine Greer je 2015. godine svojim vulgarnim transfobnim izjavama u razgovorima s BBC televizijom pokrenula val objava na društvenim mrežama koje su za cilj imale osudu, ali i objave koju su banalizirale iskustva transrodnosti te ismijavanjem

osporavale trans identitete (Hines, 2017). Ovaj obrazac ponovit će se u narednom razdoblju još nebrojeno puta, a jedna od najzaslužnijih je škotska književnica J. K. Rowling, čiji korisnički profil na mreži Twitter. U ovom slučaju polazna točka je, dakle, on-line prostor.

Patricia Elliot (2010: 18) uviđa prednosti okupljanja feminizma oko političkog identiteta jer u tom slučaju dolazi do procesa definiranja potreba shodno svim postojećim razlikama. Ipak, Elliot ocjenjuje kako u novim okolnostima više nije moguće ignorirati ili marginalizirati pitanja poput „Što je žena?“, odnosno da ta dva pitanja više nisu razdvojiva, „bilo teorijski ili praktično” (Elliot, 2010: 18).

Kada je riječ o povezivanju u koalicije, Butler (1999: 20) je mišljenja da se oblik dijaloga te samu formu koalicije ne može odrediti unaprijed. Nerijetko zagovornice koalicije nastoje, tvrdi, makar nesvjesno, nametnuti njezinu formu kako bi u konačnici došle do jedinstva kao ishoda koalicije, no bilo kakvi pokušaji arbitriranja u pogledu trenutka ostvarivanja jedinstva ili miješanja u ostala pitanja njezinog izgleda imaju za učinak sprječavanje koaličijske dinamike koja sama oblikuje ili ograničava. Koalicija, dodaje Butler, treba osvijestiti svoje unutrašnje kontradikcije, uhvatiti se u koštac s njima te preispitati odnose moći koji ograničavaju mogućnosti dijaloga oblikujući ga prema „liberalnom modelu” i njegovom pogrešnom shvaćanju aktera kao onih koji zauzimaju jednake pozicije moći, odnosno, imaju zajedničke ili istovjetne pretpostavke o jedinstvu i dogovoru (Butler, 1999: 20).

„Pogrešno bi bilo unaprijed pretpostaviti postojanje „žena” kao kategorije koju jednostavno treba ispuniti različitim komponentama rase, klase, dobi, etnije, i seksualnosti kako bi ona postala potpuna. Pretpostavka njezine esencijalne nepotpunosti dopušta toj kategoriji da posluži kao trajno pristupačno mjesto osporavanih značenja. Definičijska nepotpunost kategorije potom može poslužiti kao normativni ideal rasterećen prinudne sile.” (Butler, 1999: 20-21)

Butler je i mnogo kasnije, u vrijeme trajanja aktualnih pokušaja isključivanja trans žena iz feminizma, naglašavala ideju da kategorija „žene” nije statična. Njezina promjenjivost kroz protok vremena, utjecaj više osvojenih sloboda otvaraju kategoriju žene i prema trans ženama. Na tom tragu, Butler naznačuje da bi u budućnosti čak i maskulinitet mogla iskusiti promjene pod utjecajem veće vidljivosti trans muškaraca (Gleeson, 2021). Ova stajališta u potpunoj su suprotnosti s argumentima „rodno-kritičnih” feministkinja koje drže kako trans osobe svojim postojanjem, tj. „migracijama” preko patrijarhalnih granica rodni identiteta

dovode do učvršćivanja tradicionalnih stereotipa i rodnih uloga, zanemarujući subverzivni karakter čina „migriranja”.

Nadalje, Butler pojašnjava kako nije sklona zasnivanju koalicija na partikularnim identitetima. To je, prema Butler, potrebno izbjegavati radi stvaranja učinkovitijih lijevih koalicija koje bi se moglo boriti protiv više oblika ugnjetavanja, uključujući i kapitalizam. Ipak, zadržava stav kako označivanje identiteta može biti korisno u prokazivanju međusobno povezanih oblika ugnjetavanja (Gleeson, 2021).

„Izgledalo mi je kao da nitko od nas ne može u potpunosti izbjeći kulturnim normama. U isto vrijeme, nitko od nas nije ni potpuno determiniran od strane kulturnih normi. Rod zatim postaje pregovaranje, borba, način nošenja sa povijesnim ograničenjima te način stvaranja novih stvarnosti.” (Butler u Gleeson, 2021)

Gotovo neizbježno javlja se pitanje, ima li unaprijed nametnuti cilj jedinstva uopće nekakvu alternativu? Butler smatra da se bez pretpostavljanja jedinstva kao cilja omogućava pojavljivanje privremenih jedinstava u onim djelovanjima koja imaju svoju svrhu mimo artikulacije identiteta (Butler, 1999: 21).

„Bez prinudnog očekivanja da feminističko djelovanje mora biti pokrenuto iz nekog stabilnog, ujedinjenog, i dogovorenog identiteta, ta djelovanja mogu započeti brže i izgledati kompatibilnija brojnim „ženama” kojima je značenje te kategorije dugotrajno sporno.” (Butler, 1999: 21)

Butler (1999: 21) nešto ranije poziva na oprez, pojašnjavajući kako artikulacija identiteta unutar dostupnih kulturnih pojmova uspostavlja definiciju koja unaprijed isključuje nastajanje novih koncepata identiteta putem političkog djelovanja. Ukoliko ovo žele izbjeći, feministkinje ne bi smjele transformaciju i proširenje postojećih koncepata identiteta tretirati kao normativni cilj.

„Rod je kompleksnost čija je totalitet dugotrajno izbjegnuto, nikada potpuno ono što je u bilo kojem vremenskom trenutku. Otvorena koalicija će afirmirati identitete koji su alternativno uspostavljeni i napušteni sukladno trenutnim namjerama; bit će to otvoreni skup koji dopušta višestrukost konvergencija i divergencija bez pokoravanja normativnom telosu definicijskog zatvaranja.” (Butler, 1999: 22)

Kada je riječ o argumentaciji trans-isključujućih feministkinja, vrlo brzo postaje uočljivo njihovo nastojanje da sukob postave na relaciju „trans aktivisti protiv feministkinja”,

pri čemu dolazi do paradoksalnog ignoriranja tj. pokušaja isključivanja cis žena, feministkinja iz skupa borkinja za uključivanje trans osoba u anti-patrijarhalni pokret. Ovakav argumentacijski manevar “rodno-kritičnoj” strani potreban je iz razloga što bez njega nema preduvjete za stvaranje slike o izoliranosti i nerazumijevanju na koje trans osobe tobože nailaze u monolitnoj zajednici cis feministkinja. Tada i tvrdnje o inherentnoj mizoginiji trans osoba mogu poslužiti kao mobilizacijsko sredstvo, jer suprotstavljanje jedinstvenoj feminističkoj zajednici ne ostavlja puno prostora za alternativno tumačenje motiva i ciljeva. Navedenu taktiku prokazuje i sama Butler (Ferber, 2020).

Ova manipulacija ima najmanje dvije funkcije: prikriva malobrojnost trans-isključujućih feministkinja u širim okvirima feminizma, čime pak priskrbljuju veći legitimitet svojoj kritici koji im u tom smislu u stvarnosti nedostaje (posebno pravo zastupanja svih feministkinja), te razotkriva nemogućnost upućivanja suvislijih kontraargumenata lišenih logičko-argumentacijskih pogrešaka, a do čega dolazi uslijed nedovoljne razrađenosti kritike roda (Čolović, Gonan L. i Gonan M., 2020).

Butler je tri desetljeća poslije ovaj vlastiti argument interpretirala kao propitivanje potrebe definiranja žena kao preduvjeta za ostvarivanje ciljeva feminizma (Ferber, 2020).

Patricia Elliot (2010) pridaje veliku pažnju sukobu koji je nastao 1995. u Vancouveru, kada je Rape Relief Centre za pomoć ženama žrtvama silovanja onemogućio pravo na rad trans ženi Kimberly Nixon. Centri i sigurne kuće za žene žrtve obiteljskog tj. rodno uvjetovanog nasilja nerijetko su od strane trans-isključujućih feministkinja označeni kao prostori ugroženi od strane trans žena. Na osnovu toga trans ženama žrtvama nasilja također se osporava pravo na traženje zaštite u sigurnim kućama za žene te ih se time stavlja u dodatno nepovoljan i ranjivi položaj.

Kimberly Nixon na kraju je izgubila slučaj na sudu, no svakako treba istaknuti činjenicu kako je izvršna direktorica drugog centra za podršku ženama žrtvama obiteljskog nasilja u Vancouveru, Geraldine Glattstein, izrazila otvorenost prema trans ženama kao volonterkama (Nolen, 2000 prema Elliot, 2010: 23). Ipak, trans-isključujući centar za pomoć žrtvama silovanja 2019. godine ostao je odlukom gradskog vijeća Vancouvera bez prava na financijska sredstva iz gradskog proračuna sve dok se po tom pitanju ne uskladi s politikom Grada. Ogromna većina financijskih sredstava potrebnih za rad dopijeva iz proračuna Provincije, a gubitkom gradskog novca pogođen je edukacijski program koji je pak otvoren trans osobama (Hopper, 2019).

3. Trans-isključujući feminizam u Srbiji i Hrvatskoj

Iako su na feminističkim portalima u Hrvatskoj i Srbiji tekstovi vezani za sukob oko prava trans osoba objavljeni godinama ranije, on je poprimio veće razmjere nakon što je za izvršnu direktoricu zagrebačkog Centra za ženske studije⁴ (dalje CŽS) izabrana Dorotea Šušak, feministkinja koja je prethodno javno izražavala podršku transfobnim izjavama poznate škotske spisateljice J. K. Rowling. Treba napomenuti da je godinu ranije, za vrijeme direktorskog mandata trans-uključujuće feministkinje, u CŽS došlo do incidenta u kojem je jedna polaznica verbalno napala trans polaznika, negirajući samo postojanje trans osoba (Čolović, Gonan L. i Gonan M., 2020). Nakon takvog razvoja događaja, dolazi do otvorenih pisama osude, ali i pisama podrške novoizabranom rukovodstvu CŽS.

Pismo podrške, ujedno upućeno i kao direktan odgovor zasebnim pismima osude Zagreb Pride-a⁵ i fAKTIV-a, objavljeno na portalu Marks21⁶ iskoristilo je marksističku terminologiju za širenje uobičajenih argumenata iz područja biološkog esencijalizma. Ovakav pristup kritici roda bio je karakterističan za trans-isključujući aktivizam na feminističkoj sceni Srbije i Hrvatske još u periodu prije spornog imenovanja u CŽS, a tako ostaje sve do danas. Međutim, na istim osnovama počiva i značajan dio kritika samih kritičarki i kritičara roda, pri čemu valja naglasiti antikapitalističku orijentaciju feminističkog kolektiva fAKTIV⁷.

3.1. Pokušaji marksističke kritike transrodnosti

Slučaj Marks21 značajan je kao primjer brisanja razlika između tradicionalnog shvaćanja radikalnog feminizma i marksističkog feminizma. Ili preciznije rečeno, marksistička organizacija usvojila je tumačenje spola koje je kroz povijest bilo najprisutnije upravo unutar radikalnofeminističke struje, napuštajući time marksističko tumačenje

⁴ Centar za ženske studije je "prvi multi/interdisciplinarni studij o ženskoj tematici u Hrvatskoj", osnovan 1995. godine u Zagrebu. (Centar za ženske studije, bez dat.)

⁵ Zagreb Pride je najpoznatiji kao organizator Povorke ponosa. Ova "queer feministička i antifašistička udruga" ističe borbu "protiv homofobije, bifobije, transfobije, seksizma, šovinizma, mizoginije, rasizma i svih oblika isključivosti" (Zagreb Pride, bez dat.).

⁶ Marks21 definira se kao neformalna revolucionarna socijalistička organizacija zasnovana na "idejama klasičnog marksizma u tradiciji internacionalističkog socijalizma" (Marks21, bez dat.).

⁷ fAKTIV je nastao 2016., u javnosti je najpoznatiji kao organizator Noćnog marša koji se u Zagrebu održava na Dan žena. Bori se za "za radnička i socijalna prava žena, protiv rodno uvjetovanog nasilja prema ženama" te se vidi "kao dio šireg i solidarnog antikapitalističkog pokreta" (Aktivizam.hr, bez dat.).

patrijarhalnog ugnjetavanja žena kao utemeljenog na postojećim eksploatatorskim proizvodnim odnosima.

Da je riječ o „nelogičnoj” koaliciji za pojedine marksiste koji se tako stavljaju na stranu protivnica afirmiranja marksističkog ili socijalističkog marksizma, potvrđuju i izjave Karoline Hrge, prethodne izvršne direktorice CŽS: „Smatrala sam da feminizam moramo graditi kao univerzalistički antikapitalistički projekt/pokret u borbi za oslobođenje nas 99% (cis_strejt_LGBTIQ+ žena_muškaraca_kvir osoba). Unatoč ograničenom opsegu i doseg društvene transformacije unutar jedne organizacije civilnog društva, pa i dominantnog ideološkog habitusa Centra, njegovu budućnost vidjela sam bliže življenom iskustvu svijeta koji već nekoliko desetljeća gori u ekonomskoj, ekološkoj i zdravstvenoj krizi.” (Kučinac i Hrga, 2021).

Marks21 (2020) u svom pismu podrške CŽS govori o „materijalnoj, preciznije polnoj zasnovanosti ženske opresije, o političkoj važnosti prepoznavanja materijalnih temelja opresije i o uvažavanju naučne misli u progresivnoj, levičarskoj političkoj praksi” kada opisuje stavove tada tek izabrane izvršne direktorice. Epitet „materijalnog” u pismu se vezuje uz pojam spola, što nekritički stavlja biologiju u privilegiranu poziciju određivanja „materijalnog”, redukcionistički koristeći genitalije (i općenito anatomiju) kao najmjerodavniji kriterij pri definiranju žene. Na taj se način pokušava argumentu o fiktivnosti trans iskustava.

Uz već spomenutu manipulaciju predstavljanja cis žena kao jedinstvenih akterki u opoziciji prema trans aktivizmu, kao razlog njihovog oponiranja Marks21 (2020) u pismu navodi pokušaje trans aktivista da prava skupine koju zastupa ostvaruje na štetu cis žena.

Pismo u nastavku povlači paralelu između negativnih reakcija na stavove nove izvršne direktorice CŽS i napada na „specifično ženske prostore, institucije ali i pojedinačne feministkinje” do kojih je proteklih godina došlo u Sjevernoj Americi, pri čemu ih dekontekstualiziraju. Čolović, Gonan L. i Gonan M. (2020) prepoznale su ovakvu praksu trans-isključujuće strane kao taktiku autoviktimizacije.

Također je primjetan obrat uloga u odnosu na događanja pet desetljeća ranije, kada su trans-isključujuće feministkinje prijetnjama nasiljem nastojale isključiti trans ženu Sandy Stone. Naime, pismo daje do znanja da su potpisnice i potpisnici otvoreni za „demokratsku debatu” sa stranom koja se pobunila protiv novog rukovodstva CŽS, te iz tog razloga bojkot

smatraju štetnim (Marks21, 2020). Ovakav razvoj može uputiti na bolju pozicioniranost trans zajednice i njihovih saveznica i saveznika.

O lakoći kojom trans-isključujuće „rodne kritičarke” posežu za biološkim esencijalizmom za potrebe diferenciranja u odnosu na neistomišljenice svjedoči i *Izjava povodom etiketiranja Centra za ženske studije*. To obraćanje koristi sintagmu “teorijske mat(e)r(n)ice”, kojoj autorica/e pripisuju sposobnost oblikovanja „intelektualnog i feminističkog ishodišta”, a sve kako bi se discipliniralo bivše polaznice i suradnice (Centar, 2020). Ovakva retorika prozvana je kao „antiintelektualna i antifeministička”, tj. pokušaj vraćanja žena unutar patrijarhalnih okvira u kojima vrijede tvrdnje o tobože prirodnoj inferiornosti ženskih tijela iz kojih proizlaze čak i ono što žene misle (Bakić, 2020). U svođenju žena na reproduktivne organe u određenoj mjeri očituje se i „rodno-kritičarska” sklonost simplificiranju (Čolović, Gonan L. i Gonan M., 2020), što u ovom slučaju postaje problematično upravo zbog nekritičkog usvajanja tradicionalističkih konzervativnih stereotipa, na što upozorava Bakić (2020).

„Feminizam traži kompleksnost. Sve ono što se naziva feminizmom, a ženu svodi na njezine reproduktivne organe, ima više sličnosti s Crkvom nego sa sufražetkinjama. (...) Feminizam je uvijek bio korektiv biomedicinskih predrasuda, nikad njihov glasnogovornik.” (Bakić, 2020)

Bakić također navodi dugu povijest mizoginije u biologiji i medicini, ističući feminističku neuroznanstvenicu Ginne Rippon te biologinju Anne Fausto-Sterling koje su proteklih desetljeća svojim znanstvenim radom tražile otklon od takve prakse opovrgavajući mit o binarnosti spola. Stoga ostaje enigma zašto se nekritički odnos prema prirodnim znanostima u tolikoj mjeri potkrada upravo „kritičarkama roda”. Usprkos formalnom ograđivanju od binarnog poimanja spola i biološkog determinizma u *Izjavi* (Centar, 2020), Centar ih ipak nastavlja perpetuirati svojim stajanjem iza izbora feministkinje koja afirmativno dijeli izjave J. K. Rowling usmjerene prema omalovažavanju trans žena. Kako naglašava Bakić (2020), poznata britanska spisateljica prometnula se u zaštitno lice najnovijeg vala transfobije, koristeći svoju slavu i popularnost za normaliziranje negiranja trans žena, nerijetko se oslanjajući u svojim istupima na podršku od strane konzervativnih, rasističkih i otvoreno homofobnih ličnosti (primjer bliske suradnje J. K. Rowling s konzervativnom barunicom Emmom Nicholson koja je 2013. u Domu lordova britanskog parlamenta glasala protiv bračne jednakosti, pravdajući se u lipnju 2020. argumentom

biološkog esencijalizma, odnosno, da je u toj inicijativi vidjela nasrtaj na „status žena i djevojčica (...) kao binarne klase” (O’Connor, 2020)). Centar (2020), baš kao i grupa potpisnica pisma podrške CŽS (Marks21, 2020), u potpunosti ignoriraju problematičnost takvih postupaka i nespojivost s funkcijom izvršne direktorice kolektiva koji provodi edukaciju o borbi protiv istih. Ili preciznije, propuštaju uvidjeti nekonzistentnost s aspekta proklamiranih ciljeva bilo koje feminističke struje, tj. feminizma kao takvog. Lezbejska i gej solidarna mreža na svom je portalu nekritički objavila prijevod teksta J. K. Rowling (2021), ne obazirući se na njezine poslovne odnose s homofobnom barunicom.

Dok u *Izjavi* samog centra kratica LGBTIQ stoji lišena negativnog prizvuka, u tekstu Daše Stevović (2020), jedne od trans-isključujućih feministkinja koja se nalazi među potpisnicama regionalnog pisma podrške (Marks21, 2020), prisutan je drukčiji pristup. Stevović, naime, jasno demonstrira kako ne misli da je trans osobama mjesto u zajedničkoj borbi sa lezbijkama, gejevima i biseksualcima, iako u različitim pasusima dolazi do zaključka kako iza homofobnih terapija konverzije lezbijki i gejeva te nasilja nad trans osobama stoji isti opresor - muškarci. Autorica stoga inzistira na korištenju kratice LGB koju suprotstavlja „mainstream LGBT pokretu”.

„Muškarci koji vrše nasilje nad trans osobama ne provode svoje dane čitajući feminističku literaturu ili feministkinje na društvenim mrežama, niti polaze predavanja Centra za ženske studije” (Stevović, 2020)

Konzervativni akteri možda doista rijetko ulažu trud u detaljno izučavanje feminističke literature, kao što nemaju namjeru upisivati se na predavanja CŽS, ali itekako su putem društvenih mreža i konzervativnih inforomativnih portala postali svjesni razdora u feminističkoj zajednici („Poznate feministice tvrde da ‘transrodne žene’ ne smiju imati pristup ženskim toaletima: LGTB udruge podigle kaznenu prijavu”, naslov na konzervativnom portalu Narod.hr (PH, 2023)). Pri tome ne ostavljaju dvojbe koju stranu u ovom sukobu smatraju „razumnijom”, „normalnijom” ili drugim riječima, manje prijetećom po patrijarhalni poredak kojeg imaju za cilj braniti i održavati. Tako primjerice članak naslova „Povratak zdravom razumu: „Čarolija” rodnih ideologa počela je popuštati” na portalu Narod.hr, između ostalog, sa simpatijama prenosi dijelove teksta trans-isključujuće feministkinje i novinarkes Hadley Freeman (2022), poput tvrdnje da su “kotači konačno počeli padati s vagona transideologije” (SV, 2022).

Na Zapadu je došlo do još otvorenije suradnje konzervativaca i trans-isključujućih feministkinja. Tako je u siječnju 2019. godine britanska trans-isključujuća feministkinja Posie Parker sudjelovala na panelu homofobnog američkog *think tanka* The Heritage Foundation koji se protivi pravu na prekid trudnoće, što je izazvalo distanciranje pojedinih istomišljenica poput Julie Bindel (Parsons, 2020a), ali i razumijevanje osnivačice britanske LGB Alliance organizacije Bev Jackson, koja je u obranu Parker navela posebno izraženu nenaklonjenost američke ljevice prema „kritici roda” (Parsons, 2020b). Na istom panelu sudjelovale su i pripadnice trans-isključujuće feminističke organizacije Women’s Liberation Front iz SAD-a, koja se zajedno s konzervativcima protivi zakonskoj zaštiti trans osoba od diskriminacije na radnom mjestu te na novinskim konferencijama republikanskih političarki istupa protiv federalne zaštite seksualne orijentacije i rodnog identiteta (Schmidt, 2020). U ožujku 2023. godine Parker je u Melbourneu predvodila prosvjed od oko 300 osoba (uz dvostruko više osoba na kontraprosvjedu) usmjeren protiv trans prava, u sklopu kojega se pojavilo i oko 30 neonacista (Frost, 2023).

Nadalje, autorica smatra kako „ideologija rodnog identiteta i queer teorija” čine LGBT pokret nesposobnim za borbu. Iako se u tekstu biološki esencijalizam naziva „nedefiniranim pojmom”, on je istovremeno iskorišten u optužbi da trans osobe i feministkinje koje ih podržavaju ugrožavaju samu bit LGB odnosa. (Stevović, 2020).

„Već bi nam trebalo biti jasno do sada, kada se mijenja definicija spola, mijenja se i definicija istospolne privlačnosti, našeg centralnog subjekta.” (Stevović, 2020)

Ovu tvrdnju pojedine trans-isključujuće radikalne feministkinje na Balkanu koristi kao temelj na kojem grade argument prema kojem pokret za prava trans osoba na specifičan način egzistencijalno prijeti opstanku lezbijki. Na taj način se zapravo, nimalo paradoksalno, stvara teorijska podloga za brisanje optuženog „krivca”, tj. trans osoba.

Lezbijska i gej solidarna mreža⁸ (dalje u tekstu: LGSM) osnovana je u Srbiji u rujnu 2020. (Stevović, 2021) godine po uzoru na LGB Alliance organizaciju iz Ujedinjenog Kraljevstva, kojeg neki vide kao zemlju izvorišta najnovijeg vala isključivanja trans osoba iz feminizma i LGBTIQ+ pokreta (Lewis, 2019; Stroop, 2021; Powys Maurice, 2021). Iz LGSM tvrde da prije njezinog osnivanja u našoj regiji nije bilo nijedne organizacije seksualnih

⁸ LGSM u svom se manifestu zalaže za “LGB organizovanje koje će biti radničko, a ne elitističko” te članstvo okuplja “na zajedničkoj činjenici istopolne privlačnosti, a ne identiteta i njihove hiperprodukcije”, uz stav da je oslobođenje seksualnih manjina nerazdvojivo od klasne borbe i ženskog oslobođenja (Lezbejska i gej solidarna mreža, bez dat.).

manjina koja bi se istovremeno „kritički osvrnula prema navodnom političkom savezništvu s osobama koje” ne vole osobe istog spola, očito misleći na trans osobe (Stevović, 2021).

Stevović na web stranici LGSM postavlja znak jednakosti između homofobnih terapija konverzije, kojima se lezbijke i gejeve protivno njihovoj volji podvrgava tobožnjem liječenju i vraćanju na „prirodne postavke” heteroseksualnosti i heteronormativnosti s jedne strane i medicinskih terapija te operacija afirmacije roda/spola s druge (Stevović, 2021).

„Naprotiv, reč je o novom ideološkom napadu vladajućeg poretka na same pojmove koje koristimo da opišemo svoj položaj i na one najranjivije među nama, hraneći se njihovim traumama, pod maskom autentičnosti im nanoseći teške psihofizičke posledice i doživotnu zavisnost od preziranja tela u kome su rođeni i seksualne orijentacije koju ne mogu promeniti.” (Stevović, 2020)

Kako ističe transfeministkinja Sonja Sajzor (2021), da bi između ova dva postupka mogao stajati znak jednakosti, najprije je potrebno prebrisati razliku između heteronormativnosti i transrodnosti. Dok heteronormativnost služi kao obrambeni zid patrijarhata i svih oblika ugnjetavanja koje taj poredak vrši, transrodnost tom poretku predstavlja problem, kako je to prikazano i kroz ranije spomenute uvide više istaknutih feministkinja. Trans osobe u suprotnom ne bi bile česta meta nasilnih napada i ubojstava od strane transfobnih muškaraca kao čuvara patrijarhata. Uostalom, Stevović (2020) je u svom ranijem tekstu dala do znanja da je svjesna napada koje trans osobe trpe od strane muškaraca, stoga ostaje nejasno zašto samo sedam mjeseci kasnije tvrdi da su operacije afirmacije roda/spola same po sebi put prema utočištu od heteropatrijarhalnog nasilja (Stevović, 2021).

Stevović (2021) ističe Iran i Pakistan kao primjere zemalja u kojima medicinske operacije afirmacije roda/spola imaju svrhu izbjegavanja kažnjavanja homoseksualnosti smrću. Ove specifične slučajeve ipak karakterizira mnogo manji stupanj slobode, odnosno veća razina državne kontrole nad seksualnošću nego što je to danas slučaj u Ujedinjenom Kraljevstvu, Srbiji ili Hrvatskoj. Prisjetimo se da u pojedinim zemljama također postoji patrijarhalna praksa prisiljavanja trudnica na prekid trudnoće u slučaju da trebaju roditi dijete kojemu se pripisuje ženski rod. U tom smislu poznat je primjer susjedne Crne Gore, iako su direktan izvor prisile mizogini stereotipi ukorijenjeni u tradicionalnoj kulturi, a ne država. Kao što primjer Crne Gore ne može biti razlog za smatranje abortusa inherentno mizoginim te na osnovu takvog stava ugrožavati zakonsko pravo na prekid trudnoće u toj zemlji, a kamoli

drugdje u svijetu, iz istog razloga je neuvjerljivo uz pomoć teokratskih režima trans osobama osporavati pravo na medicinske zahvate afirmacije roda/spola.

„ (...) uloga jedne prave industrije koja nastaje na polju hirurških zahvata „promene pola” i proizvodnje polnih hormona ne sme se ignorisati, naročito kada se tržište za nove medicinske proizvode i usluge temelji direktno na traumama, samopreziru i nesigurnosti LGB osoba i društvenoj homofobiji. Kod nas, sasvim je logično očekivati da će ovaj trend ići ruku pod ruku sa pokušajima potpune privatizacije zdravstva, ne bi li se profit maksimizovao, što nas ponovo upućuje na klasni karakter kako trans pokreta, tako i klasni karakter koji pokret za gej i lezbejsko oslobođenje mora imati da bi, kroz solidarnost i široke društvene pokrete, uspeo da ostvari svoje ciljeve.” (Stevović, 2020)

Prethodni citat demonstrira shvaćanje prema kojem je izraženija spremnost autanija trans osoba tek posljedica daljnje privatizacije zdravstvenog sistema. Ovakav argument podsjeća na moralnu paniku stvaranu od strane konzervativnih pokreta koji su nešto ranije počeli porast vidljivosti gej osoba u društvu tumačiti kao dokaz njihove neautentičnosti, odnosno, „neprirodnosti”, iz razloga što pokreti za zaštitu heteropatrijarhalnih odnosa bioesencijalističku ideju „prirodnosti” vide kao dominantni kriterij za procjenjivanje tj. osporavanje prava na egzistenciju gejeva i lezbijki. Konzervativna teorija najčešće stavlja kulturnu i filmsku industriju u ulogu glavnog generatora manipulativnih narativa posredstvom kojih se „prirodne” hetero osobe pretvaraju u „neprirodne” gejeve i lezbijske. Uslijed porasta društvene vidljivosti gej i lezbijske populacije koja time izlazi na tržište kao rastuća skupina konzumenata, želja za profitom svakako igra ulogu i u stvaranju filmova sa gej i lezbijskom tematikom. Ipak, nemoguće je kapitalistički način proizvodnje filmske umjetnosti iskoristiti kao razlog za borbu protiv djela koja progovaraju o životima lezbijki i gejeva. Stevović (2021) implicira kako pokret za trans prava ima koristi od privatnog kapitalističkog zdravstva, previđajući da mnoge trans osobe niz godina odgađaju medicinske zahvate afirmacije roda/spola upravo zbog cjenovne barijere. Kapitalistička potreba za profitom i u ovom slučaju stoji kao otegotni, a ne olakotni faktor u životima trans osoba. Upravo se zato marksistički trans feminizam zalaže za socijalistički model zdravstva koji ne bi u nepovoljni položaj stavljao veliku većinu trans populacije koja zbog diskriminacije radi nesigurnije poslove.

Sociološki pregled, časopis Srpskog sociološkog društva, objavio je u kontekstu Srbije i Hrvatske jedan od rijetkih znanstvenih članaka na temu odnosa trans osoba i feminističke zajednice. Ana S. Vuković (2021) u svom članku *Circulus vitiosus dihotomije pol/rod:*

feministička polemika sa trans aktivizmom cijeli sukob prikazuje kao sukob jedinstvenog i monolitnog feminizma protiv pokreta za prava trans osoba. Ignoriranje postojanja mnogih feministkinja koje podržavaju zahtjeve trans aktivista i vide ih kao dio zajedničke borbe protiv patrijarhata nije nimalo rijetka pojava među trans-isključujućim feministkinjama. Osim što se tom taktikom trans saveznicama implicitno oduzima pravo govorenja u ime feminizma, njome se također pokušava izolirati trans osobe i dati dojam složnosti cis žena u ocjeni da trans osobe predstavljaju prijetnju po njihovu fizičku sigurnost i ostvarena zakonska prava. Nadalje, u spomenutom znanstvenom članku autorica ponavlja uobičajene argumente biološkog esencijalizma o spolu i rodu. Između ostaloga, iznesena je tvrdnja da su autori akronima TERF trans aktivisti, bez navođenja ijednog izvora kojim bi se mogla potvrditi ova verzija povijesti nastanka termina (Vuković, 2021: 655-656). Štoviše, akronim je 2008. godine skovala trans-uključujuća, cis hetero radikalna feministkinja Viv Smythe, zatečena transfobijom pojedinih radikalnih feministkinja, želeći demonstrirati kako transfobija nije opći pravac radikalnog feminizma, a o čemu su medijski portali posvećeni LGBTIQ+ zajednici te poneki *mainstream* portali pisali godinama prije objave znanstvenog članka Ane S. Vuković (Smythe, 2018). Štoviše, Smythe je ubrzo predložila da se umjesto kratice TERF radije koristi TES, *trans-exclusionary separatists*, smatrajući da su mnoga stajališta imenovane grupacije „isuviše esencijalistička da bi ih se moglo adekvatno opisati kao feministkinje, a kamoli radikalne feministkinje”, no potonja kratica nije doživjela širu upotrebu (Smythe, 2018). Ukratko, argument o ušutkavanju (cis) žena izvodi se ignoriranjem agencije upravo samih (cis) žena koje podržavaju borba za prava trans osoba.

„Tako i stvaranje nove tipologije žena suštinski ima funkciju da unapred isključi sva ona stanovišta feministkinja koja pol vide kao biološku datost, a rod kao socijalni konstrukt, i time omogući monopolistička pozicija za stanovište.” (Vuković, 2021: 658)

Referirajući se na ovu čestu argumentaciju o biološki određenom spolu, kojeg se u marksističkoj verziji argumenta naziva još i materijalnom stvarnošću, te socijalno konstruiranom rodu, Čolović, Gonan L. i Gonan M. (2020) primjećuju da se on zasniva na popularnim marksističkim konceptima baze i nadgradnje. Drže da je tu riječ o lažnoj dihotomiji, ističući da sam Marx zapravo nije bio pretjerano sklon njezinom korištenju. U svom tekstu nude alternativni Marxov model za kojeg smatraju da je korisniji pri razmatranju roda i spola: model realne apstrakcije.

Marksistički ekonomist i filozof Alfred Sohn-Rethel prije gotovo pola stoljeća predstavio je model realne apstrakcije na sljedeći način: „Riječ je o apstrakciji u doslovnom smislu izraza [...] Dok su pojmovi prirodne znanosti misaone apstrakcije, dotle je ekonomski koncept vrijednosti realna apstrakcija. Ona ne opstoji doduše nigdje drugdje osim u ljudskom umu, ali ona ne potječe iz uma. Naprotiv, ona je po svome karakteru čisto društvena, jer nastaje u prostorno-vremenskoj sferi ljudskih međuodnosâ. Ono što generira te apstrakcije nisu ljudi već njihove akcije. ‘Oni to čine, a da toga nisu ni svjesni’”. (Sohn-Rethel, 1978: 20 prema Mikulić, 2018: 281)

Čolović, Gonan L. i Gonan M. model realne apstrakcije primjenjuju na rod na isti način na koji originalna verzija modela promatra ljudski rad: „Apstrakcija“ u pojmu realne apstrakcije ne označava nešto što se isključivo odnosi na pojam (mentalnu konstrukciju), već i na proces koji se zaista odigrava npr. u proizvodnji i razmjeni. Da razni individualni konkretni radovi nisu apstrahirani kao opći ljudski rad, proizvodi tih radova ne bi bili usporedivi, pa time ne bi mogli biti razmijenjeni na tržištu. Dakle, apstraktni ljudski rad nije nešto što „postoji u realnosti“, već postoje samo brojni konkretni radovi. Ipak, bez operacije apstrahiranja, koja se doduše događa i mimo individualne svijesti, razmjena robe na tržištu u kapitalizmu ne bi bila moguća. Slično tome, rod je istovremeno i apstraktan i realan. Kao i opći ljudski rad, rod jest apstraktan, jer niti jedna osoba ne utjelovljuje savršeno neki rod. Ipak, rod istovremeno ima vrlo realne efekte: primjerice, ako se previše odmaknemo od rodnih normi, doživjet ćemo nasilje, itd.” (Čolović, Gonan L. i Gonan M., 2020)

Još jedan problematični aspekt u bioesencijalističkim tumačenjima, ističu (Čolović, Gonan L. i Gonan M., 2020), predstavlja statičnost koja se pripisuje spolu. Na taj način se želi poručiti da ono što karakterizira statičnost i postojanost ujedno ima i veću autentičnost u odnosu na sve što je tobože fluidno i proizvoljno. Čolović, Gonan L. i Gonan M. (2020) stoga podsjećaju marksističke „kritičarke roda” da Marx i Engels materijalnu realnost nisu promatrali kao statičnu datost.

„Naime, ljudsko tijelo/ljudski organizam nisu inertni, statični entiteti ili esencije kojima se mogu atribuirati fiksna, nepromjenjiva obilježja (tipovi organa i određeni balans hormona). Tijelo/organizam (ženski ili muški) u većoj je mjeri proces s različitim potencijalnostima: da ne menstruira, da rađa, da ejakulira, da mijenja vanjsku fizionomiju, da mijenja hormonalni balans itd. „Materijalizam“ koji to ne uzima u obzir nema nikakvog utemeljenja u materijalnoj realnosti.” (Čolović, Gonan L. i Gonan M., 2020)

Vrijedi istaknuti da je tematski broj naslova *Rod, jezik i politika* u kojem je članak objavljen izazvao negativne reakcije kod dijela sociološke zajednice i feministkinja u Srbiji. Časopis je u istom broju također objavio znanstveni članak o obiteljima istospolnih osoba u kojemu autor Uroš V. Šuvaković (2021) iste omalovažava nazivajući ih „brakolikima” te dodatno ugrožava tretirajući ih kao prijetnju po društvo. Potpisnice i potpisnici izjave *Podrške pravu na istopolna partnerstva* upozoravaju na grubo kršenje principa etičnosti, ističući da ovakva znanstvena praksa nije u skladu sa suvremenim sociološkim istraživanjima LGBTI populacije u postjugoslavenskoj regiji kojima se teži ukloniti postojeće predrasude (Deo sociološke zajednice Srbije, 2021). *Podrška* se jednim dijelom implicitno dotiče i članka čija je autorica Ana S. Vuković, odnosno, glavnih tvrdnji iznesenih u njemu:

„Svesni smo da savremena sociologija nije oslobođena delovanja kontekstualnih činilaca niti je u potpunosti oslobođena esencijalističkih pretpostavki u tumačenju seksualnosti i roda kao što su heteronormativna vizija društva u kojoj se heteroseksualnost neupitno pretpostavlja i posmatra kao primarna osnova za zasnivanje braka i porodice, a rod vidi kroz grubu i isključivu dihotomnu podelu na muškarce i žene. Međutim, smatramo da sociologija kao nauka može i treba da pruži svoj doprinos dubljem razumevanju načina života i problema sa kojima se susreću LGBTI osobe.” (Deo sociološke zajednice Srbije, 2021)

Kao odgovor dijelu sociološke zajednice Srbije LGSM (2021a) je uputila zamjerku što njezina reakcija na sporne homofobne tvrdnje također nije formulirana u akademskoj formi, a potpisnice je prozvala za cenzuru i neiskrenost pri zalaganju za prava lezbejki i gejeva. Profesor Šuvaković je godinu dana poslije objave homofobnog znanstvenog članka u sklopu postupka medijacije uputio ispriku kvir zajednici, uz obećanje da u daljnjem radu neće koristiti po kvir zajednicu omalovažavajuće termine (Danas Online, 2022).

Članak Ane S. Vuković ponovno je bio predmet sukoba u feminističkoj zajednici u travnju 2023. godine, kada je došlo do otkazivanja čitateljske večeri i debate 10. istog mjeseca u organizaciji „rodno-kritične” feminističke organizacije Ženska solidarnost⁹ (dalje u tekstu: ŽS), a u sklopu koje je sporni članak trebao biti jedan od dva predstavljena teksta. LGBTIQ+ organizacija iz Beograda Da se zna u svojem je obraćanju upravi Biblioteka grada Beograda kao zakazanom domaćinu skrenula pažnju da se širenje transfobije protivi postojećem Zakonu o zabrani diskriminacije, s obzirom da isti pruža zaštitu rodnom identitetu (N1 Beograd,

⁹ ŽS je neformalni feministički kolektiv iz Srbije čiji se počeci vežu uz osvještavanje muškog nasilja na ljevici 2018. godine (Ženska solidarnost, bez dat.). U javnosti je najpoznatiji po istupima protiv nasilja nad ženama.

2023). Ženska solidarnost (2023) u svojoj je reakciji na otkazivanje tvrdila da su članicama i sudionicama prekršena ustavna prava o zaštiti od cenzure, a usput su još jednom pozvale na čitanje planiranih tekstova, od kojih je drugi tekst profesorice socijalne antropologije Nade M. Sekulić (2019), objavljen u nešto manje napetoj atmosferi koja je vladala godinu prije smjene na čelu CŽS.

Tekst (koji je od strane redakcije Novog plamena opremljen fotografijom Chelsea Manning, trans žene pomilovane nakon prethodnog služenja dijela zatvorske kazne zbog odavanja obavještajnih i vojnih tajni SAD-a, iako se ime dotične u tekstu uopće ne spominje) potaknut polemikom između Judith Butler i Nancy Fraser o heteronormativnosti i kritici kapitalizma referira se na radnju filma „Neki to vole vruće”, povezujući današnje trans izlaske iz ormara s aktualnom krizom kapitalizma, što je bio slučaj i tokom Velike ekonomske depresije koja je glavne likove „preodjenula” u žene. Autorica na određeni način pokušava „stati na loptu” svojim trezvenijim pristupom pitanju trans žena u zatvorima za žene, naglašavajući potrebu za opreznijim pristupom uslijed mogućnosti stvaranja atmosfere progona na osnovu pojedinačnih „mračnih primjera”, sličnu onoj koja prati stereotipiziranje cijelih nacionalnih skupina i stigmatiziranih ranjivih grupa poput izbjeglica (Sekulić, 2019).

Znakovita je sama potreba da se uopće uputi ovakva napomena, upravo na portalu orijentiranom ljevičarskom čitateljstvu („Novi Plamen je levičarski online časopis” (Novi Plamen)), u tekstu koji se obraća feminističkoj zajednici, no neke lekcije očito treba neprestano ponavljati i ponovno usvajati jer razina pažnje i discipline može itekako opasti, čak i kod pripadnica i pripadnika spomenutih zajednica.

Genitalije, smatra Sekulić (2019), nisu ključ silovanja. Autorica pojašnjava kako seksualno nasilje sadrži društvenu dimenziju, naprosto jer ga je nemoguće odvojiti od društvenih odnosa moći koji predstavljaju pravi ključ tog društvenog čina nasilja. Nadalje, silovanja u zatvorima općenito, pa tako i u konkretnom primjeru zatvora za žene, imaju specifičnu socijalnu dinamiku (u kojoj su zatvorske bande, koje karakterizira slabija otvorenost prema trans ženama, i odnosi sa čuvarima i čuvaricama neizostavni dio) koja je, zajedno sa zabilježenim podacima, u suprotnosti sa tvrdnjama trans-isključujućih feministkinja o trans ženama koje zahtijevaju izdržavanje kazni među cis ženama iz razloga što ih vide kao žrtve koje je lakše savladati (Sekulić, 2019). Predrasude o trans ženama u ženskim zatvorima potom često služe kao temelj za stigmatiziranje cjelokupne populacije trans žena kao skupine muških seksualnih predatora-. Štoviše, trans žene su, primjerice, u

kalifornijskim zatvorima bile značajno više žrtve seksualnog nasilja u usporedbi s heteronormativnim osobama (59% naprema 4,4%), kako upućuju rezultati istraživanja Valerie Jenness (2009 prema Sekulić, 2019). Uslijed transfobne kampanje koja je posljednjih godinu dana pratila napore bivše premijerke Škotske, Nicole Sturgeon, i njezine vlade pri pokušaju donošenja zakona koji bi omogućio promjenu roda jednostavnim iskazom, vrijedi podsjetiti da podaci iz Argentine, koja je to učinila još 2012. upućuju na iznimnu rijetkost zloupotrebe zakonskog rješenja o osobnim dokumentima koje trans osobe ne podvrgava psihološkim, medicinskim ili sudskim evaluacijama. Dvije zloupotrebe zabilježene su na području cijele Argentine u periodu od 2013. do 2019. (Anarte, 2022). S druge strane, u istoj zemlji su od 2016. do 2022. ubijene najmanje 32 trans žene (Corte Suprema de Justicia de la Nación, 2022), uz još sedam ubojstava zabilježenih u 2022. godini (Corte Suprema de Justicia de la Nación, 2023).

Baš kao u slučajevima stigmatiziranja drugih manjinskih i ranjivih skupina u društvu, strahovi kojima se manipulira te potom opravdava i legitimizira isključivanje trans osoba prema svemu sudeći ostaju u sferi spekulativnog, dok stvarnost koju žive pripadnice i pripadnici marginaliziranih skupina izgleda sasvim drugačije.

Ipak, Sekulić (2019) daje određeni legitimitet „rodno-kritičnoj” strani u sukobu, navodeći na zaključak da osnova ugnjetavanja cis žena i trans osoba nije ista, odnosno, stavljajući naglasak na razlike koje postoje u, primjerice, zdravstvenim potrebama cis i trans žena, ili činjenici da cis ženama pri izradi osobnih dokumenata nitko ne osporava pripadnost kategoriji žena. „U tom smislu, zaista ostaje otvoreno i nerešeno pitanje u ovoj polemici da li razgradnja samog koncepta i režima „žene” – u vremenu u kom su one po prvi put prepoznate kao ravnopravni politički subjekti i legitimne interesne grupe – nužno vodi ukidanju oblika eksploatacije koji su sa tom binarnoću povezani.” (Sekulić, 2019)

Područje zdravstvene skrbi, s druge strane, Čolović, Gonan L. i Gonan M. (2020) služi kao primjer neraskidivosti trans aktivizma i feminizma, uočavajući zajednički problem ekonomskih barijera koje mnogim cis ženama onemogućavaju ostvarivanje prava na prekid trudnoće, odnosno, mnogim trans osobama priječe pristup terapiji i zahvatima afirmacije roda/spola. Prema autoricama, zajednički problem predstavlja i *gatekeeping* u formi komisija kroz čiji rad medicinska struka vrši procjene te donosi konačne odluke o opravdanosti zahvata, dok je u nekim slučajevima pristup zdravstvenoj skrbi onemogućen odlukom o neusklađenosti sa savješću stručnjaka ili sistemskim ignoriranjem potrebe osposobljavanja

stručnog kadra za obavljanje određenih zahvata. Striktnim prisvajanjem iskustava poput menstruacije i trudnoće kategoriji kojoj pripadaju cis žene olako se zaboravlja da trans muškarci, rodno varijantne i kvir osobe također mogu dijeliti ista iskustva (Čolović, Gonan L. i Gonan M., 2020).

Također jedna od značajnih epizoda sukoba oko roda i spola koja je dospjela u širu javnost Srbije bila je vezana za udžbenik iz biologije 8. razreda, koju su obilježili zahtjevi Srpske pravoslavne crkve (SPC) i „rodno-kritičnih”, trans-isključujućih feministkinja za prepravljajem lekcije o rodnim identitetima. Tako su u ožujku 2021. potonje, tj. organizacije ŽS i LGSM napisale zajedničko priopćenje, koje je u mainstream medijima prošlo nezapaženo, a u kojem se distanciraju od konzervativnih napada na samo progovaranje o rodnim ulogama, no autorima upućuju kritiku jer se u njihovom udžbeniku „uvodi pojam „rodnog identiteta” kao kategorije odvojene od pola” (ŽS i LGSM, 2021).

„Kategorički tvrdimo da naučno neutemeljeni pojam rodnog identiteta nije ključ oslobođenja devojčica, gejeva i lezbejki, već upravo suprotno, opasan način da im se implicitno sugerije da nešto nije u redu sa njihovim telima. (...) Ovo je izuzetno štetno za one učenice i učenike čiji se izgled ili ponašanje ne uklapaju u stroge društveno definisane rodne uloge, a koji već predstavljaju ranjivu grupu izloženu homofobnom nasilju i neprihvatanju od strane vršnjaka i društva. (...) smatramo da je opasno predstavljati mladim ljudima, pod velom tolerancije, koncepte koji su upravo štetni po žene, gejeve i lezbejke.” (ŽS i LGSM, 2021)

Teško je u citiranim rečenicama iz priopćenja ne primijetiti implicitno brisanje trans osoba, uz također implicitno reproduciranje argumenta o neautentičnosti iskustava trans osoba koje to postaju nesvjesno, pod utjecajem manipulacija, koje samim svojim postojanjem, tj. navodnim pokleknućem pod teretom patrijarhalnih pritisaka smanjuju populaciju autentičnih cis žena, gejeva i lezbijki, što bi, prema viziji „kritičarki roda”, trans osobe sve redom bile u društvu lišenom patrijarhata (i kapitalističkog zdravstva). Ovakav stav sadržan je i u ovdje već problematiziranim tekstovima nekih od članica LGSM, poput Stevović (2021).

„Pol, kao urođena i nepromenljiva kategorija, predstavlja osnovu diskriminacije žena, ali i homoseksualaca kao osoba koje privlače osobe istog pola. Ta diskriminacija neće se rešiti negiranjem nauke i pretvaranjem da je u pitanju izbor pojedinca.” (ŽS i LGSM, 2021)

Čolović, Gonan L. i Gonan M. (2020) ovu tvrdnju smatraju „manjkavom”, naglašavajući da ona ne uspijeva objasniti diskriminaciju tj. patrijarhalnu “kontrolu

reprodukcije i seksualnosti” koja je svakako „jedan od elemenata rodno uvjetovane opresije”. Prema „rodno-kritičnoj” logici, kako Čolović i suradnice (2020) ističu, trans muškarci bili bi češće žrtve nasilja i ubojstava u odnosu na trans žene, no istraživanja to opovrgavaju (Matzusaka i Koch, 2019; Roch, Ritchie i Morton, 2010; Whittle, Turner i Al-Alami, 2007 prema Čolović, Gonan L. i Gonan M., 2020).

ŽS i LGSM, dakle, ponovno demonstriraju da je među „kritičarkama roda” popularna „taktika davanja jednostavnih odgovora na kompleksna pitanja” pomoću koje se „štite od pitanja koja ih mogu odvesti na mjesta koja su im još uvijek nejasna, koja traže ozbiljnije zaranjanje u literaturu i diskusije” (Čolović, Gonan L. i Gonan M., 2020).

Detaljnija analiza otkriva da osnovu opresije žena ne čine spol i puka regulacija reprodukcije, iako u vršenju opresije imaju svoju ulogu, već osnovu čine rodni režimi i njihovi načini socijalizacije koji se mijenjaju prema trenutnoj potrebi kapitala za povećanjem ili smanjenjem populacije i radne snage (Čolović, Gonan L. i Gonan M., 2020). „Potlačenost ne proizlazi izravno iz određenog seta organa, a još manje iz spola. Spol funkcionira kao mehanizam pomoću kojeg se rod i rodna binarnost naturaliziraju i upisuju u tijela.” (Čolović, Gonan L. i Gonan M., 2020) Rod razvlašćuje žene na sličan način na koji kapital razvlašćuje radničku klasu, a zatim im namjenjuje sferu neproduktivnog rada (koji ne stvara profit) za obitelj, u kojoj žene bivaju držane pomoću naturalizacije binarnosti spola. Disciplinirajuće nasilje tako pogađa i LGBTIQ+ zajednicu iz jednostavnog razloga što je njihova tijela teže upregnuti u reproduciranje rodnih odnosa korisnih za kapitalizam, a sami njihovi rodni identiteti i ekspresije dovode u pitanje održivost naturalizacije binarnosti spola na koju se ti odnosi oslanjaju.

Čolović, Gonan L. i Gonan M. (2020) upravo ovdje najbolje demonstriraju neraskidivost patrijarhalnog ugnjetavanja cis žena, lezbijki, gejeva i trans osoba, koristeći se pritom analizom i kritikom kapitalizma kojom dobacuju mnogo dalje od „rodno kritičnih” kritika kapitalističkog zdravstva koje navodno konstruira trans osobe na štetu lezbijki i gejeva (Stevović, 2021).

„Pol je upravo jedna od najstabilnijih, najbolje evolutivno očuvanih i najbolje definisanih kategorija u prirodi.” (ŽS i LGSM, 2021)

O promašenosti ove tvrdnje moguće je govoriti i iz perspektive same biologije, koja novim otkrićima također poriče statičnost koncepta spola. Biologija je tako otkrila da distribucija kromosoma X i X ili X i Y nije dostatno objašnjenje nastanka određenih spolnih

karakteristika, žlijezda i organa, već da na to utječu i geni poput SRY ili DMRT1 čiji je utjecaj prethodno bio nepoznat (Legato, 2018; Viger i Silversides, 2004 prema Čolović, Gonan L. i Gonan M., 2020). Kromosomski spol iz tog razloga nije uvijek usklađen s hormonskim spolom, tj. razinom hormona (s kojom se većina ljudi za života uopće ne upoznaje nakon što im medicina spol odredi još pri rođenju, vodeći se kriterijem primarnih spolnih obilježja) koja se kod pojedinaca izmjenjuje na različite načine u različitim životnim fazama, a spolne žlijezde i organi nisu nužno povezani s očekivanjima nastalima na temelju genetskih podataka (Čolović, Gonan L. i Gonan M., 2020).

Kao što Čolović, Gonan L. i Gonan M. (2020) ističu, interspolne osobe sa značajnijim varijacijama u primarnim i sekundarnim spolnim karakteristikama bivaju još u najranijoj dobi često izložene nasilnim medicinskim zahvatima čije posljedice na svom zdravlju osjete cijeli život. „Kritičarke roda” koje spol nazivaju „najstabilnijom kategorijom u prirodi” (ŽS i LGSM, 2021), tretirajući je kao posljednju liniju obrane prava žena, istovremeno propuštaju formulirati značajniju kritiku ove nasilne prakse koja pogađa i mnoge osobe s anatomskim obilježjima cis žena, tj. takvu praksu ne smatraju dovoljno važnom da odustanu od idealiziranja spola.

Zanimljivo je da opsežniji medijski članci (Bogdanović, 2022) koji čitateljstvu daju pregled povijesti sukoba vezanog za udžbenik biologije u potpunosti zaboravljaju spomenuti protivljenje ŽS i LGSM (2021), dok se pripadnice LGBTIQ+ organizacije Da se zna ipak spominje kao stranu koja staje u obranu udžbeničkog sadržaja koji je u konačnici promijenjen uslijed pritiska ekstremno desnih stranaka i crkvenog vrha, a usprkos opetovanom naglašavanju strukovnog udruženja biologa da kritike sadržaja nisu opravdane.

3.2 Vidljivost i utjecaj trans-isključujućih feministkinja

Iako pitanje vidljivosti obaju strana traži zasebno i detaljnije istraživanje, pregled ključnih događaja u ovom sukobu ne upućuje na veću vidljivost trans-isključujućih feministkinja u javnostima Srbije i Hrvatske, što ova strana implicitno tvrdi u svojim teorijskim radovima i proglasima, pretvarajući se da je ona ta koja predstavlja opći pravac suvremenog feminizma. Nadalje, „rodno-kritične” organizacije poput Femrevolta, ŽS, LGSM i Hrvatskog radikalnofeminističkog pokreta nisu još uvijek uspjele organizirati okupljanje masovnijeg karaktera usporedivo s povorkama ponosa ili osmomartovskim noćnim

marševima, iza kojih pak stoje organizacije trans-uključujućih feministkinja te seksualnih manjina, kao što su Zagreb Pride, fAKTIV, Dugine obitelji te organizacije trans, interspolnih i rodno varijantnih osoba koleKTIRV, Talas TIRV i Trans mreža Balkan. Štoviše, prvospomenute su i same sudjelovale na nabrojanim trans-uključujućim skupovima uz prethodno objavljena ograđivanja od proglašenja organizatora (LGSM, 2021b), odabirući tu taktiku u nadi da će postepeno među okupljenim prosvjednicama proširiti svoja stajališta, ili su pak objavljivale tekstove simpatizerki u kojima se obrazlaže nesudjelovanje na trans-uključujućoj Povorci ponosa u Zagrebu bez pokazivanja namjere održavanja alternativnih prosvjednih skupova u vlastitoj organizaciji (Femrevolt, 2021). Iznimku čini serija prosvjeda kojeg je protiv desničarskog, vlastima bliskog tabloida Informer u listopadu 2022. organizirala ŽS zbog retraumatizacije žrtava silovanja objavom intervjua sa silovateljem. Značajnija mobilizacija je sudeći prema tome ostvariva kada u prvom planu nisu „kritika roda” praćena isključivanjem trans osoba. Nekoliko mjeseci nakon njihovog održavanja, u medijskom članku nastalom u povodu otkazivanja čitalačke večeri, pojedine predstavnice ŽS tvrdile su da se sukob „odražava na mogućnost organizovanja; otud i miniranje naših protesta protiv relativizacije silovanja u medijima i protiv femicida, a i događaja o nasilju nad ženama koje smo organizovale a koji nisu u direktnoj vezi sa ovim pitanjem“ (Milovac, 2023), ostavljajući nedorečenost u vezi načina „miniranja”, tj. predstavlja li problem moguće neodazivanje dijela feminističke i LGBTIQ+ zajednice na prosvjede koje organizira ŽS ili je problem pak njihova prisutnost. Sve ovo upućuje da su unatoč javno proklamiranoj slici trans-isključujuće feministkinje itekako svjesne manjka utjecaja unutar šire feminističke zajednice Srbije i Hrvatske kada je riječ o pokušajima isključivanja trans osoba. U konačnici, pitanje opravdanosti usmjeravanja aktivističkih resursa na isključivanje trans osoba te njihovog označavanja kao prijetnje cis ženama može se postaviti i zbog malobrojnosti trans populacije. Prema podacima koji su trenutno dostupni za Hrvatsku, pojavnost transrodnosti, (ili kako je Ministarstvo zdravstva naziva „dijagnozom poremećaja spolnog identiteta“) je „najmanje 20-40 puta niža od one evidentirane u svjetskoj literaturi“, a od 2015. godine transrodnost je od strane relevantnih stručnjaka imenovanih od strane Ministarstva zdravstva utvrđena tek kod 70 maloljetnika, od čega ih 40 prima hormonsku terapiju, 20je u međuvremenu odraslo, dok je 10 maloljetnika još uvijek u fazi praćenja (Benačić, 2023).

4. Zaključak

Feministička zajednica u Hrvatskoj i Srbiji od prosinca 2020. godine prolazi kroz unutrašnji sukob po pitanju uključivanja trans osoba u svoju borbu protiv patrijarhata te još uvijek ne postoje izgledi da će ijedna strana odustati od svojih pozicija. Teško je anticipirati budući tok i eventualni rasplet, posebno imajući u vidu da je transfobija u feminističkoj zajednici 1970-ih pretežito bila zadržana izvan okvira šire javnosti i mainstream medija, a samim time i izvan fokusa slavni osoba s velikim utjecajem. Danas, kao što je prikazano u radu, to više nije slučaj. Nastanak nove dinamike uslijed razvoja interneta i društvenih mreža, kao i sklapanje novih savezništava konzervativnih transfoba i trans-isključujućih feministkinja dovelo je do novih specifičnih načina širenja negativnih posljedica na trans populaciju, posebno zahvaljujući internetu i društvenim medijima.

Ipak, za razliku od 1970-ih, trans zajednica danas ima mnogo veću razinu vidljivosti i organiziranosti, više aktivističkog iskustva i teorijskog znanja čijim je razvitkom uvelike doprinijela i ukupnom korpusu feminističke i kvir teorije. Zajedno sa brojnim saveznicama iz feminističke i šire LGBTIQ+ zajednice, trans zajednica je u odnosu na 20. stoljeće stavljena u bolju poziciju da odgovori na prijetnje s kojima je prisiljena susretati se. Unatoč naporima dijela trans-isključujućih aktivistkinja i aktivista Srbije i Hrvatske da se interese trans zajednice prikaže kompatibilnima s poretkom kapitalizma i patrijarhata, trans aktivizam i feminističke saveznice ukazuju kako teorijska osnova na kojoj oni počivaju nema utemeljenje u marksističkoj teoriji. Takvi argumenti izvode se uz simplificiranje marksističke analize i pojmova, dok istovremeno primjeri koji ih prate ne uspijevaju potvrditi odvojenost interesa feminističke zajednice od interesa trans osoba. Štoviše, sporni primjeri u pravilu ne odgovaraju realnosti cis ženskih i trans ženskih iskustava, služeći prije svega prikrivanju stvarnih problema trans populacije, ne ispunjavajući tako ni primarni proklamirani cilj zaštite žena od muških seksualnih predatora. Trans-isključujući feminizam u svom djelovanju u Srbiji i Hrvatskoj ostaje marginaliziran kada je riječ o pitanjima trans osoba, te unatoč brojnim preklapanjima vlastite argumentacije s dominantnim predrasudama amplificiranih od strane konzervativnih aktera, njegove pobornice ne uspijevaju se nametnuti kao prevladavajući pravac feminizma, čemu svjedoči i nemogućnost organiziranja javnih manifestacija i prosvjednih skupova koji bi za cilj imali isključivanje trans žena, kao što to čine transfobne istomišljenice u pojedinim zapadnim zemljama (Ujedinjeno Kraljevstvo, Australija itd.). Iako preklapanja između konzervativnih i trans-isključujućih kritika transrodnosti nude priliku za međusobnom suradnjom, ona bi zasigurno poziciji feminizma u

Srbiji i Hrvatskoj nanijela veću štetu nego je to bio slučaj prilikom istih susreta u zapadnim zemljama, prije svega zbog lošijeg stanja u pogledu zaštite prava žena i seksualnih manjina Srbije i Hrvatske. Slučaj cenzuriranja osnovnoškolskog udžbenika iz biologije u Srbiji trebao bi poslužiti kao podsjetnik da su konzervativni akteri sposobni iskoristiti razdor u feminističkoj zajednici koja potom nastupa oslabljena.

5. Sažetak

Rad obrađuje sukob unutar feminističke zajednice koji je nastao zbog pokušaja isključivanja trans žena iz feminističkog pokreta uz tvrdnje da su interesi i ciljevi trans aktivizma u suprotnosti sa pravima cis žena. Trans-isključujuće feministkinje pri tome označavaju trans žene kao navodne prijetnje fizičkoj sigurnosti cis žena, dok trans muškarce smatraju pasivnim žrtvama patrijarhalnog ugnjetavanja cis žena. Središnje mjesto u sukobu zauzima pitanje međuodnosa koncepata spola i roda, čijem rješavanju uvelike doprinosi Judith Butler. Slična situacija kao na Zapadu prisutna je također u feminističkoj zajednici Srbije i Hrvatske gdje nakon izbora trans-isključujuće izvršne direktorice Centra za ženske studije u Zagrebu u prosincu 2020. godine dolazi do jačanja sukoba. Unatoč vlastitim pokušajima primjene marksističke analize, trans-isključujuće radikalne feministkinje svojim tumačenjima spola kao nepromjenjive biološke/materijalne činjenice zauzimaju stajalište konzervativnih aktera. Trans-uključujuće feministkinje i LGBTIQ+ organizacije pokazuju da cis žene i trans osobe dijele zajedničke interese u borbi protiv patrijarhata i kapitalizma.

Ključne riječi: rod, spol, trans osobe, feminizam, ljevica

6. Abstract

The paper explores the re-emerging conflict within feminist community revolving around the attempts to exclude trans women from the feminist movement. Feminists advocating for the trans exclusion claim that trans women's interests and goals are allegedly in conflict with cis women's rights. Trans-exclusionary feminists label trans women as threat to cis women's physical safety, while trans men are being viewed as passive victims of the patriarchal oppression of cis women. The central question in the conflict is the relationship between sex and gender, greatly influenced by the work of Judith Butler. A similar situation to that seen in the West is currently present in Serbia and Croatia, where the conflict has become more intensified following the appointment of trans-exclusionary feminist as a new executive director at the Zagreb's Centre for Women's Studies in December 2020. Despite their attempts of employing a Marxist analysis, which include the interpretation of sex as an immutable biological/material fact, trans-exclusionary radical feminists find themselves sharing the same position as conservative actors. Trans-inclusionary feminists and LGBTIQ+ organizations are showing that cis women and trans persons have the same interests in the struggle against patriarchy and capitalism.

Key words: sex, gender, trans persons, feminism, the left

7. Literatura

1. Aktivizam.hr. (bez dat.). Faktiv. URL: <https://aktivizam.hr/kolektiv/205> (19. 9. 2023.)
2. Anarte, E. (1. 6. 2022.) Do trans self-ID laws harm women? Argentina could have answers. URL: <https://www.openlynews.com/i/?id=21757767-4909-4844-922f-41903ff042f8> (3. 9. 2023.)
3. Anzaldúa, G. (1987) *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*. San Francisco: Spinster/Aunt Lute
4. Bakić, A. (2. 12. 2020.) TERF: radikalna desnica u feminističkom ruhu. URL: <https://voxfeminae.net/pravednost/terf-radikalna-desnica-u-feministickom-ruhu/> (27. 8. 2023.)
5. Benačić, A. (17. 2. 2023.) Grafikoni Hermana Vukušića odstupaju od službenih podataka. URL: <https://faktograf.hr/2023/02/17/grafikoni-hermana-vukusica-odstupaju-od-sluzbenih-podataka/> (2. 10. 2023.)
5. Bogdanović, N. (20. 9. 2022.) Desnica u Srbiji pokušava da izbací LGBT iz nastave. URL: <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-desnica-lgbt-nastava/32043089.html> (5. 9. 2023.)
6. Burkholder, N. J. (15. 12. 1991.) MWMF: denying womanhood. URL: <https://www.digitaltransgenderarchive.net/files/3j3332499> (12. 8. 2023.)
7. Butler, J. (1993). *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex."*. New York: Routledge.
7. Butler, J. (1999) *Gender Trouble*. New York: Routledge.
8. Butler, J. (2004). *Undoing Gender*. New York: Routledge.
8. Butler, J. (26. 5. 2015.) Judith Butler on gender and the trans experience: "One should be free to determine the course of one's gendered life". URL: <https://www.versobooks.com/en-gb/blogs/news/2009-judith-butler-on-gender-and-the-trans-experience-one-should-be-free-to-determine-the-course-of-one-s-gendered-life> (22. 8. 2023.)
9. Centar za ženske studije. (23. 12. 2020.) Izjava povodom etiketiranja Centra za ženske studije. URL: <http://zenstud.hr/2020/12/23/izjava-povodom-etiketiranja-centra-za-zenske-studije/> (27. 8. 2023.)
10. Centar za ženske studije. (bez dat.) O nama. URL: <https://zenstud.hr/o-nama/> (19. 9. 2023.)
11. Combahee River Collective. (1977) The Combahee River Collective Statement. URL: <https://www.blackpast.org/african-american-history/combahee-river-collective-statement-1977/> (15. 8. 2023.)
12. Corte Suprema de Justicia de la Nación. (2022) Informe especial: travesticidios y transfemicidios (2016-2021). URL: <https://www.csjn.gov.ar/om/verNoticia.do?idNoticia=6808> (8. 9. 2023.)

13. Corte Suprema de Justicia de la Nación. (2023) Registro Nacional de Femicidios: 252 víctimas letales en todo el país. URL: <https://www.csjn.gov.ar/novedades/detalle/7204> (8. 9. 2023.)
14. Čolović, N., Gonan, L., Gonan, M. (31. 12. 2020.) Feminizam i transfobija. URL: <https://slobodnifilozofski.com/2020/12/feminizam-i-transfobija.html> (29. 8. 2023.)
15. Danas Online. (29. 12. 2022.) Udruženje „Da se zna“ nakon medijacije povodom govora mržnje: Profesor Uroš Šuvaković uputio izvinjenje „kvir zajednici“. URL: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/udruzenje-da-se-zna-nakon-medijacije-povodom-govora-mrznje-profesor-uro-s-suvakovic-uputio-izvinjenje-kvir-zajednici/> (1. 9. 2023.)
16. Deo sociološke zajednice Srbije. (1. 11. 2021.) Podrška pravu na istopolna partnerstva. URL: <https://pescanik.net/podrška-pravu-na-istopolna-partnerstva/> (1. 9. 2023.)
17. Drucker, Z. (1. 12. 2018.) Sandy Stone on Living Among Lesbian Separatists as a Trans Woman in the 70s. URL: <https://www.vice.com/en/article/zmd5k5/sandy-stone-biography-transgender-history> (5. 8. 2023.)
18. Dworkin, A. (1974) *Woman Hating*. New York: Penguin Books.
19. Dworkin, A. (1978) Biological Superiority: The World's Most Dangerous and Deadly Idea. *Heresies No. 6 on Women and Violence*, 2 (2): 46-51.
20. Elliot, P. (2010) *Debates in Transgender, Queer, and Feminist Theory: Contested Sites*. Farnham: Ashgate Publishing.
21. Femrevolt. (4. 7. 2021.) Zašto nisam išla na Prajd. URL: <https://www.femrevolt.com/tekstovi/zasto-nisam-isla-na-prajd.html> (5. 9. 2023.)
22. Ferber, A. (22. 9. 2020.) Judith Butler on the culture wars, JK Rowling and living in “anti-intellectual times”. URL: <https://www.newstatesman.com/long-reads/2020/09/judith-butler-culture-wars-jk-rowling-living-anti-intellectual-times> (24. 8. 2023.)
23. Freeman, H. (7. 4. 2022). The week the trans spell was broken. URL: <https://unherd.com/2022/04/the-week-the-trans-spell-was-broken/> (5. 9. 2023.)
24. Frost, N. (20. 3. 2023.) Australian State Moves to Ban Nazi Salute After Clashes at Rally. URL: <https://www.nytimes.com/2023/03/20/world/australia/melbourne-nazi-salute.html> (19. 9. 2023.)
25. Gleeson, J. (7. 9. 2021.) Judith Butler: ‘We need to rethink the category of woman’. URL: <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2021/sep/07/judith-butler-interview-gender> (22. 8. 2023.)
26. Hines, S. (2017) The feminist frontier: on trans and feminism. *Journal of Gender Studies*, 28 (2):145 - 157. URL: <https://doi.org/10.1080/09589236.2017.1411791> (2. 9. 2023.)
27. Hopper, T. (18. 3. 2019.) Canada's oldest rape crisis centre stripped of city funding for refusing to accept trans women. URL: <https://nationalpost.com/news/canada/canadas-oldest-rape-crisis-centre-stripped-of-city-funding-for-refusing-to-accept-trans-women> (16. 8. 2023.)
28. Jenness, V. (2009) *Transgender Inmates in California's Prisons: An Empirical Study of a Vulnerable Population* Sacramento.

- <https://ucicorrections.seweb.uci.edu/2009/04/14/transgender-inmates-in-californias-prisons-an-empirical-study-of-a-vulnerable-population/> (8. 9. 2023.)
29. Kershaw, S. (30. 1. 2009.) My Sister's Keeper. URL: <https://www.nytimes.com/2009/02/01/fashion/01womyn.html> (6. 9. 2023.)
 30. kolektIRV (bez dat.) Terminologija. URL: <https://kolektirv.hr/terminologija/> (29. 9. 2023.)
 30. Koyama, E. (2006) Whose Feminism Is It Anyway? The Unspoken Racism Of The Trans Inclusion Debate. U: Stryker, S., Whittle, S. (ur.) *The Transgender Studies Reader*. New York: Routledge.
 31. Kučinac, D., Hrga, K. (7. 1. 2021.) Karolina Hrga: Balast prividnog konsenzusa u feminizmu. URL: <https://www.bilten.org/?p=35715> (1. 9. 2023.)
 32. Lewis, S. (7. 2. 2019.) How British Feminism Became Anti-Trans. URL: <https://www.nytimes.com/2019/02/07/opinion/terf-trans-women-britain.html> (6. 9. 2023.)
 33. Lezbejska i gej solidarna mreža. (bez dat.) O nama/Manifest. URL: <https://lgsolidarnamreza.org/about/> (29. 8. 2023.)
 34. Lezbejska i gej solidarna mreža. (2. 11. 2021.a) Odgovor sociološkoj i naučnoj zajednici. URL: <https://lgsolidarnamreza.org/2021/11/02/odgovor-socioloskoj-i-naucnoj-zajednici/> (1. 9. 2023.)
 34. Lezbejska i gej solidarna mreža. (16. 9. 2021.b) Otpor (na) Prajdu! URL: <https://lgsolidarnamreza.org/2021/09/16/otpor-na-prajdu/> (5. 9. 2023.)
 36. MacKinnon, C. A. (2023a) A Feminist Defense of Transgender Sex Equality Rights. *Yale Journal of Law and Feminism*, 34 (2):88 - 96. URL: <http://hdl.handle.net/20.500.13051/18252> (16. 8. 2023.)
 37. MacKinnon, C. A. (2023b) *Exploring Transgender Law and Politics*, *Signs Journal*. Oxford: University of Oxford. URL: <https://signsjournal.org/exploring-transgender-law-and-politics/> (9. 8. 2023.)
 38. Marhoefer, L. (7. 6. 2023.) Historians are learning more about how the Nazis targeted trans people. URL: https://www.salon.com/2023/06/07/historians-are-learning-more-about-how-the-nazis-targeted-trans-people_partner/ (10. 8. 2023.)
 39. Marks21. (bez dat.). Statut. URL: <https://marks21.info/statut/> (19. 9. 2023.)
 40. Marks21. (18. 12. 2020.) Pismo podrške Centru za ženske studije u Zagrebu. URL: <https://marks21.info/pismo-podrske-centru-za-zenske-studije-u-zagrebu/> (27. 8. 2023.)
 41. Matzusaka, S., Koch, E. D. (2019). Trans Feminine Sexual Violence Experiences: The Intersection of Transphobia and Misogyny. *Affilia: Feminist Inquiry in Social Work*, 34 (1):28-47. URL: <https://doi.org/10.1177/0886109918790929> (5. 9. 2023.)
 42. Mikulić, B. (2018) Prerevolucioniranje Marxa ili kraj emancipacije? O Sohn-Rethelovoj 'monetarizaciji' svijesti. U: Mikulić, B., Žitko, M. (ur.) *Filozofije revolucija i ideje novih svjetova: radovi Trećeg okruglog stola Odsjeka za filozofiju 2017*. Zagreb: Filozofski fakultet.

43. Milovac, K. (12. 4. 2023.) Kako je najveći svetski ideološki rat između feministkinja i trans osoba stigao u Srbiju. URL: <https://nova.rs/magazin/prica-se/kako-je-najveci-svetski-ideoloski-rat-izmedju-feministkinja-i-trans-osoba-stigao-u-srbiju/> (5. 9. 2023.)
44. Moore, F. (23. 4. 2023.) How a feminist, lesbian music collective powerfully defended trans rights in 1970s Los Angeles. URL: <https://www.thepinknews.com/2023/04/24/sandy-stone-olivia-records-trans-rights-los-angeles/> (5. 8. 2023.)
45. N1 Beograd. (7. 4. 2023) Da se zna: Otkazati transfobično predavanje u Biblioteci grada Beograda. URL: <https://n1info.rs/vesti/da-se-zna-otkazati-transfobicno-predavanje-u-biblioteci-grada-beograda/> (1. 9. 2023.)
46. Namaste, V. (2000). *Invisible Lives: The Erasure of Transsexual and Transgendered People*. Chicago: University of Chicago Press.
47. Nolen, S. (9. 12. 2000.) Fighting to do a woman's work. URL: <https://www.theglobeandmail.com/news/national/fighting-to-do-a-womans-work/article4169736/> (8. 9. 2023.)
47. O'Connor, R (27. 6. 2020.) Booker Prize: Former vice-president denies transphobia accusations after being removed from post. URL: <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/news/booker-prize-baroness-nicholson-munroe-bergdorf-transphobia-homophobia-a9588696.html> (28. 8. 2023.)
48. Oxford Reference. (bez dat.). Biological Determinism. URL: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803095507933> (7. 8. 2023.)
49. Parsons, V. (19. 1. 2020.a) The “gender-critical feminist” movement appears to be falling apart at the seams. Here’s why. URL: <https://www.thepinknews.com/2020/01/19/gender-critical-feminism-posie-parker-linda-bellos-new-york-wolf-heritage-foundation/> (19. 9. 2023.)
50. Parsons, V. (21. 8. 2020.b) LGB Alliance founder defends working with anti-abortion, anti-LGBT+ Heritage Foundation in resurfaced tweets. URL: <https://www.thepinknews.com/2020/08/21/lgb-alliance-founder-bev-jackson-heritage-foundation-tweets/> (19. 9. 2023.)
51. P. H. (11. 4. 2023.) Poznate feministice tvrde da ‘transrodne žene’ ne smiju imati pristup ženskim toaletima: LGTB udruge podigle kaznenu prijavu. URL: <https://narod.hr/eu/poznate-feministice-tvrde-da-transrodne-zene-ne-smiju-imati-pristup-zenskim-toaletima-lgtb-udruge-podigle-kaznenu-prijavu> (5. 9. 2023.)
52. Powys Maurice, E. (24. 9. 2021.) UK named alongside Russia, Poland and Hungary in damning LGBT+ hate report due to transphobia. URL: <https://www.thepinknews.com/2021/09/24/uk-council-europe-report-lgbt-hate-speech/> (6. 9. 2023.)
53. Raymond, J. (1994) *The Transsexual Empire: The Making of the She-Male*. New York: Teachers College Press.
54. Riddell, C. (1996) Divided sisterhood: A critical review of Janice Raymond’s *The Transsexual Empire*. U: Ekins, R., King D. (ur.) *Blending genders: Social aspects of cross-dressing*, London: Routledge.

55. Roch, A., Ritchie, G., Morton, J. (2010) *Out of sight, out of mind? Transgender People's Experiences of Domestic Abuse*. Edinburgh: Scottish Trans Alliance
56. Rowling, J. K. (10. 6. 2021.) Dž. K. Rowling o razlozima svog oglašavanja na temu pola i roda. URL: <https://lgsolidarnamreza.org/2021/06/10/dz-k-rowling-o-razlozima-svog-oglasavanja-na-temu-pola-i-roda/> (1. 9. 2023.)
57. Schmidt, S. (7. 2. 2020.) Conservatives find unlikely ally in fighting transgender rights: radical feminists. URL: <https://www.washingtonpost.com/dc-md-va/2020/02/07/radical-feminists-conservatives-transgender-rights/> (20. 9. 2023.)
58. Sekulić, N. M. (1. 8. 2019.) O “prirodi” jednog političkog spora: heteronormativnost, transrodnost i ugrožavanje prava žena. URL: <https://www.noviplamen.net/glavna/o-prirodi-jednog-politickog-spora-heteronormativnost-transrodnost-i-ugrozavanje-prava-zena/> (1. 9. 2023.)
59. Serano, J. (2007) *Whipping Girl: A Transsexual Woman on Sexism and the Scapegoating of Femininity*. Emeryville: Seal Press.
60. Smythe, V. (28. 11. 2018.) I'm credited with having coined the word 'Terf'. Here's how it happened. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/nov/29/im-credited-with-having-coined-the-acronym-terf-heres-how-it-happened> (7. 9. 2023.)
61. Sohn-Rethel, A. (1978) *Intellectual and Manual Labor: A Critique of Epistemology*. Atlantic Highlands, New Jersey: Humanities Press.
62. Sajzor, S. (4. 1. 2021.) *LGSM – organizacija koja širi transfobiju*. URL: https://youtu.be/G9eWC4_ha8s?si=Y62AvBYtjQ1vP741 (6. 9. 2023.)
63. Stevović, D. (23. 12. 2020.) Who's on trial here? URL: <https://lgsolidarnamreza.org/2020/12/23/whos-on-trial-here/> (27. 8. 2023.)
64. Stevović, D. (23. 7. 2021.) Protiv nove homofobije: argument za solidarno LGB organizovanje. URL: <https://lgsolidarnamreza.org/2021/07/23/protiv-nove-homofobije-argument-za-solidarno-lgb-organizovanje/> (29. 8. 2023.)
65. Stone, S. (2014) “The empire strikes back: A posttranssexual manifesto.” URL: <http://sandystone.com/empire-strikes-back.pdf> (7. 9. 2023.)
66. Stroop, C. (3. 11. 2021.) Why, as an American transgender woman, I don't feel it's safe to visit the UK. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/5050/bbc-nolan-trans-lgbtiq/> (6. 9. 2023.)
67. S. V. (10. 4. 2022.) Povratak zdravom razumu: “Čarolija” rodnih ideologa počela je popuštati. URL: <https://narod.hr/svijet/povratak-zdravom-razumu-carolija-rodnih-ideologa-je-pocela-popustati> (5. 9. 2023.)
68. Šuvaković, U. V. (2021) Prilog raspravi o društvenom priznavanju brakolikih i porodicolikih društvenih pojava. *Sociološki pregled*, 55 (3):714 - 750. URL: <https://doi.org/10.5937/socpreg55-34108> (1. 9. 2023.)
69. The Trans Language Primer. (bez dat.). Biological Essentialism. URL: <https://translanguageprimer.com/biological-essentialism/> (7. 8. 2023.)
70. Vuković, A. S. (2021) Circulus vitiosus Dihotomije pol / rod: feministička polemika sa trans aktivizmom. *Sociološki pregled*, 55 (3):650 - 670. URL: <https://doi.org/10.5937%2Fsocpreg55-32763> (1. 9. 2023.)

71. Whittle, S., Turner, L., Al-Alami, M. (2007) *Engendered Penalties: Transgender and Transsexual people's experiences of Inequality and Discrimination*. London: Equalities Review.
72. Zagreb Pride. (bez dat.). Misija i vizija. URL: <https://zagreb-pride.net/misija-i-vizija/> (19. 9. 2023.)
73. Zaharijević, A. (2011) Radikalni feminizam. U: Milojević, I., Markov, S. (ur.) *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
74. Ženska solidarnost. (bez dat.). O nama. URL: <https://zenskasolidarnost.org/o-nama/> (19. 9. 2023.)
75. Ženska solidarnost. (11. 4. 2023.) Saopštenje povodom zabrane održavanja „Čitalačkog kluba Ženske solidarnosti o rodno kritičkom feminizmu” u Biblioteci grada Beograda. URL: <https://zenskasolidarnost.org/reakcija-na-zabranu-citalacke-veceri-o-rodno-kritickom-feminizmu-u-biblioteci-grada-beograda/> (1. 9. 2023.)
76. Ženska solidarnost, Lezbejska i gej solidarna mreža. (23. 3. 2021.) Zajedničko saopštenje povodom aktuelne rasprave o nastavi iz biologije. URL: <https://zenskasolidarnost.org/zajednicko-saopstenje-zenske-solidarnosti-i-lezbejske-i-gej-solidarne-mreze-povodom-aktuelne-rasprave-o-nastavi-iz-biologije/> (5. 9. 2023.)